

1 Yachaykunawan ruraykuna

Urin Qichwa Chanka

Ciclo VI

Saberes y haceres

1

PERÚ

Ministerio
de Educación

El ciudadano que queremos

(*) Este aprendizaje es para aquellos estudiantes que tienen como lengua materna una de las 48 lenguas originarias o lengua de señas, y que aprenden el castellano como segunda lengua.

Currículo
N a c i o n a l

SECUNDARIA

1 Yachaykunawan ruraykuna

Urin Qichwa Chanka

Ciclo VI

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Intercultural Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

1 Yachaykunawan ruraykuna - Urin Qichwa Chanka SABERES Y HACERES VI 1 - SECUNDARIA - QUECHUA CHANKA

©Ministerio de Educación
Calle Del Comercio N.º 193, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2024
Tiraje: 6,078 ejemplares
Impreso en noviembre 2024

Elaboración de contenido

Rocío Loayza Huamán

Revisión lingüística

Rocío Loayza Huamán
Oscar Chávez Gonzales

Validación participativa

Pablo Antonio De la Cruz Solier
William Núñez Vargas
Josías Rodríguez Condori

Asesoría técnico-pedagógica (DEIB)

Herlis Alexi Ancco Oscco

Diseño y diagramación

Eddy Israel Saldarriaga Vallejos

Ilustraciones

Juan Mamani Huamán
Archivo DEIB-Digeibira

Cuidado de edición

María Teresa Lavado y Fernández

Lettera Gráfica S.A.C.

Av. La Arboleda N° 431 – Ate – Lima – Perú
RUC 20507839283

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2024-03481

*Todos los derechos reservados. Prohibida la reproducción de este libro por cualquier medio, total o parcialmente, sin permiso expreso de los editores.
Impreso en el Perú/Printed in Peru*

Riqsichina

1 yachaykunawan ruraykuna sutiyuq qillqasqaqa qampaq rurasqam tarikun. Yachaqkunapa rimasqanta uyarispam kawsayniykimanta llaqtaykimanta yachanki.

Kay ñawpa qillqasqam allpamanta, ayllumanta, kumunmanta hinaspa Qichwa llaqtakunapa kawsayninmanta willasunki.

Allpaqa, apunchikkunawan kuska, huk kawsaykunawan kuska hawka maypi kawsasqanchikmi. Chay allpapim Qichwa llaqta kawsayta uywan, rimanakun, wiñan, hinaspa kuyakuyninta wiñachin. Kaynam ayllukuna, sapsikuna wiñan, hinaspa kikinkupura rimanakustin purinku. Llaqtakunaqa, runakunapa alliqninpi, imayna runapura llaqtan wiñananpaq allichakusqankupi, imayna imapas mirachiypi hapipakuspankum purinku.

Kawsaypura Iskay Simi Yachana (Kisy) llamkana wasim qillqasqa maytukunata churamusunki. Ñawinchay yachanaykitam, qillqasqa maytukuna munanaykita maskaspam imaymana maytukunata haywasunki.

Yachaqkuna

Pomacanchari Yucra, Paulino

Quichua Canchari, Nilda

Cuba Quispe, Feliciano

Quispe Haulis, Hipolito

Quispe Urbano, Julianita

Común Quispe, Máximo

Marcañaupa Lima, Teodoro

Cuellar Llaqtahuaman, Cipiriana

Quichca Huayllani, Segundina

Riqsikuy

Kay rurayqa yachaqkunapa willakuynintam
chaninchachkan, imaynam rimamusqanta imaynam
Pacha Mamapi yachaykunata qawarisqankutapas.
Chaymi kuyakuywan llaqtankupa munayninpi
llamkasqankuta riqsikullaniku.

*La presente obra recoge el testimonio de los sabios
y sabias, respetando sus formas de expresión oral
y su visión respecto a los saberes consultados.
A quienes se les agradece por su entrega y
compromiso con su pueblo y su cultura.*

Allpa, Kumun kawsay

1 Taqa

Allpanchik

10

Allpa	10
Mama Pacha	11
Apukuna	13
Yakunku	20
Hampi qurakuna	22
Ñawpa allpakunawan kunan allpa	26
Kawsaykunawan hawka kawsananpaq rimanakuy	29
Tukupaynin	31

2 Taqa

Tiqsimuyunchik

34

¿Imaynatataq Chanka ayllumanta paqarimuq llaqtachakuna hawka kawsakunanpaq hinaspa kamachiqninkunata akllanankupaq allichakunku?	34
¿Imaynataq llaqtahina allichakunku?	35
Kamachikuqkunapa rurayninkuna	36
Willakuy	38
Pachankuna	43
Llaqtakunapa rayminkuna	45
Llaqtakunapa takinkuna	47
Llaqtakunapa sutin rikurimusqanmanta	47
Ayllukuna llaqtakuna rurasqanku	50

Allpa, Kumun kawsay

3 Taqa

Kaynatam allichakunchik

58

Munachikuy	58
Sapsikunapi, kumun llaqtachakunapi llamkay	59
Ayllupura allichakusqanku	64
Ayllu llaqtakunapi mirachina llamkanakuna	68
Ayllukunapa qullanankuna	70
Suyukunapi llamkaq huñukuna	73
Anti warmikunapa kallpachakuynin: Suyukunapi allichakusqan	75
Hawa suyukunapi huñunakuykuna	77
Hawa llaqtakunawan rimanakuy	78

4 Taqa

Ñawpa kawsayninchik

80

Chanka Ayllupa kawsaynin	82
Pikunataq karqanku	82
Maypitaq Chanka ayllu paqarirqan	83
Ima llaqtakunataq Chanka aylluta ñawparqan	86
Chanka llaqta huk llaqtallachu karqan	89
Ima rikchaq allpakunapitaq wasichakurqanku	92
May suyukunapitaq sapichakurqanku	93
Chankakunawan inkakuna awqanakusqan	94
Chankakunawa inkakuna maqanakusqankumanta qatipay	97
Apukunapi, taytachapi iñiywan kallpa	98

1 Taqa

Allpanchik

Allpa (Chakra, yaku, sachakuna, purun)

Munachikuy

Ispañul runa Iwrupa llaqtamanta allpanchikman yaykumusqankumanta pacham Tawantin Suyu allpapi kawsakuq runakunapaq ancha ancha llaki rikurirqamurqan. Hawa llaqtayuq (Ispaña runaqa) Tawantin Suyupi yachaq runakunataqa uywatahinam qawarqanchik, imatapashinam qawarqanchik. Chaymi, llaqta masinchikunataqa wasinmanta allpanta wischupurqanku, hinaspam paykuna hapikuykuqku. Waranqa waranqanpim Aymara, Qichwa, Pukina runakuna qarqusqa qarqanku. Kaynaspankum Ispaña runakunaqa allpasapa rikurirqurqanku. Kaypi allpayuqñataq mana imayuq qiparqunku.

1. Mama Pacha

Meregilda Ramos Romerupa willakuynin

Mama Meregilda Ramos Romerupa 68 watayuqmi, Palta Machay sapsipim, Yauli llaqtapim yachan. Paymi Mama Pachamanta willawasunchik.

“Ñuqaykuqa Mama Pachataqa ancha anchatam manchakuniku. Sapa watam taytachapa munayninwanmi papata, hawasta, siwarata tarpuniku. Aswanmi ayllukunaqa allin rurukuna llusqinanpaq allpankutaqa anqusunku. Wakin ayllukunaqa misatam churanku. Chaymi, watan watan uywa raymi punchawpiqa llapa miski rurukunata apaykunku. Chayraq mikuyta hurquptinkuqa Mama Pachamanraqmi haywakuykuna. “Pay kayqaya Mama Pacha allin papata quykuwankiku, nispa”.

Donayres Muñoz, Maurum qillqasqan maytupi, Chanka runakunapaqqa ancha hatunmi tiyanan allpankunaqa kachkan. Kay allpatam Pacha Mamawan riqsinchik. Allpankupi aylluchakuspankum lliw tiyanku. Allpankupa ukunpim mayukuna, quchakuna, urqukuna, pampakuna, ichukuna ima tarikun. Nispan nin.

Hinaspapas, Pacha Kamaqmi intita, killata, mayuta, quyllurtawan kуска unancharqan. Paykunawan kuskataq wayrapas kuychipas lastapas parapas turmanyapas illapakunapas rimanakuypi kamachisqallam kanku. Paytaqmi kay pachapi kaq kawsaykunapa unanchaqnin, kikinpa ñawinpi wachasqan, uywasqan kanchik. Pay munaptinmi mikusqapas mana mikusqapas kawsayta tarinchik. Qawasqaymanhinaqa, Mama Pachaqa allpa mamanchikmi.

Runakunatam paqarichimusqa, kawsayniyuqmi, chaymi ñuqayku pay ninayku. Ñawpa runakunaqa allin kananchikpaqmi hamutasqaku. Kawsayninchikpiqa kaykunatam tarinchik: tayta/mama, awichu/awicha, qari/warmi, killa/inti, urqu/china. Pachapiqa ima niraq kawsaykunam kanchik. Pachapi, allpapi, chakrapi llapa ima tarikuqmi kawsayniyuq kanku.

Chanka suyupi allpakunapa sutin

Pampas, Chicha, Chumpaw imam mayukunapa sutin. Quchankunapañataqmi Paqucha, Chuqllu Qucha, Champa Qucha, Puma Qucha. Apukunapañataqmi Qarwa Rasu, Sara Sara, Mallwaka, Rasu Willka, Qanchi.

Kancha: Kaypim runakuna uywankunata uywanku.

Chakra: Lliw runakunapa kawsaykuna tarpunanku. Kaytam tupu tupupi rakinakuspanku runakuna llamkanku.

Marka: Lliw runakunapa tiyanan allpa.

Suyu: Hatun allpa iskay kimsa tawapi rakikusqan allpam.

Pacha: Achka niyniyuqmi kay simiqa. Allpapas kanmanmi, unaypas kanmanmi, aytinapas kanmanmi.

2. Apukuna

William Espinoza Torrispa willakuynin

Tayta Wiliam Espinoza Torrisqa 72 watayuqmi, Taqsana ayllupi, Anta Waylla llaqtapim yachan. Paymi, apukunapa kawsayninmanta willariwasunchik.

Llaqtaypa allpanqa hatun hatunmi, 3 kuchu hinaraqmi sayaynin. Chaynallayá allpataqa urqunkuna rakin. Llaqtaypiqa Mama Pachaman haywakunkum, kunankamapas hinallam apukunata mañarikuspa allinta haywakuchkanku. Llaqtaypiqa kay apukunam kan: Apu Chukchuraw, Apu Waman Pichku, Apu Harkunay, Apu Pahunal. Ñuqaykuqa Apu Wamanpim ancha anchata iñiniku. Llaqtayqa Qichwa llaqtam.

Mama Juana Lucas Quiñunispa willakuynin

Mama Juana Lucas Quiñunisqa 75 watayuqñam, Chukus, Anta Waylla llaqta pims kawsakun. Paymi llaqtanpi apukunamanta willawasunchik.

Llaqtaypi urqkunapa sutiñqa kaykunam: Matara urqu, Tapuna qasa, Apachita urqu, Challwa Mayu. Mayukunapa sutiñataqmi Tinkuq mayu, Yana Munti, Chaka Mayu, Qarapa Mayu, Qali Kantu, Tutun Wari, Aqu Wayqu. Urqkunawanqa manam asikunchikmanchu, paykunaga kawsayniyuqmi. Qaqamanta millayta rimaptiykiqa yawarta aqtustinmi wañurquwaq. Chaynarqusuptiykiqa allinllamanta mañakuspam urqutaqa haywakunaykipunim. Mama Pachapin yachanchik, paymantam mikunchik, paypa hawanpim kawsanchik, wañukuspapas payllamantaqmi kutiykuchkanchik, nispam willawanchik.

Mama Lichi Lapa Qispipa willakuynin

Lichi Lapa Qispiqa, 68 watayuqñam. Tinkir Qasa llaqtayuqmi, kunanmi, apukunapa imayna kawsayninkunamanta willariwasun.

Apukunapim iñirqaniku. Uywaykuta michispa, allin wiñananpaq misakunata urqkunaman aparqaniku. Misakunata apaspa hawkallam kawsarqaniku, sapa watam mana yarqaymanta kananpaq churaniku, chay misaqa apunchikpam, manamá pipas yanqapas yanqa tiyachkanmanchu chaypi, aswan manaña yuyariptinchik pitapas mikurqunman.

Maurelia Fernandez Kusipa willakuynin

Mama Maurelia fernandez Kusipa 70 watayuqñam, Anta Waylla llaqtapim kawsan. Paypas llaqtanpi apukunawan imayna yachasqankumanta willawasunchik.

Yana Urqu, Willkachayuq Urqu, Rusniyuq Urqu, Quri Willka Urqu imam llaqtaypa apunkuna. Paykunapa chakinpi kawsaniku, wakinmi piña wakinmi hawka. Yuyaptinchikqa Tayta Apukunaqa allintam uywawanchik, paywanmi maymanpas llusqini. Mama quchatapas mana chakinanpaq mañakunim.

Nestur Willka Wamanpa willakuynin

Paymi tayta Nestur Willka Waman 68 watayuqmi, Santa Ana llaqtayuqmi. Killata intita runakuna manchakusqanmanta willariwasunchik.

Taytaymi willawarqan, ñawpa watakunapiqa intiwan killam taytachanchik karqan. Manchakuymi karqan. Kay kawsayninchikpi ima chiqninakuypas rikurimuptinqa, ñawpa hatun mama taytakunaqa kaynatas rimaqku: Imachá riki kunanqa kanqa. Mama Killawan Tayta Intim piñakunqa. Amayá nispas qunqurikuspa mañakuqku. Tayta Inti Mama Killaqa runakuna rurasqankuta qawaspas yawarta waqaqku. Chaynatam willawarqan, kunanqa manañamá manchakunikuchu aswan Katulikuña kanchik.

Ruben Tutaya Warkayapa willakuynin

Tayta Ruben Tutaya Warkayaqa 70 watayuqmi, Putaqa, Akustampu llaqtayuqmi. Paymi llaqtanpi apukuna kasqanmanta willariwasunchik.

Llaqtaypiqa sapa watam Mama Pachata, uywakunata ahustu killapi raymikuniku. Chaypiqa Mama Pachaman paquta, sara kutata, sara surata, waytata, miski rurukunata, aqata, tantachakunata, winuta, kiwichata, kinwata, llamputa haywaniku. Uywaykuta allinta mirachinanpaq kaykunata quniku. Mikuyta ruranku, tusunku, waqaychulukunata upyanku. Wakin ayllukunaqa chay raymitaqa hulyu killapim ruraniku. Wakin ayllukuna qiparquspankuqa ahustu killapim rayminku. Ahustu killapiqa, Mama Pachaqa kichasqam kachkan. Kay pachapiqa manas mana riqsisqa allpakunapiqa quchparayanachu, pacham mikurqusunkiman.

Garcilazo willakusqanmanhinaqa, Chanka runakunaqa achka apuyuqsi karqanku. Ancha anchatas Usqu Willka runata apupas kanmanhina kuyasqaku, hatun kamachikuq runas kasqa. Paysi ayllunkunata allin allpaman apasqa.

Chanka kawsaypiqa 3 runas Chuqllu Qucha quchamanta (Wanka Willka) llusqisqa. Paykunas 3 suyupi rakinakusqaku. Kurakunapas kallpasapa runas apuhina kasqa. Chaymantas nisyuta manchakuqku. Wañurquptinpas ayantas sapa kuti tusupayastin raymiqku. Liyunkunapas apuhinas karqan, chaynas unay wata kawsakurqanku inkakunawan manaraq awqanakuyman yaykuchkaspa.

Hinallataq kikin Garcilazo nin, Chanka runakuna ñam inka runakunawan awqanakuyman yaykusqaku, chayna kachkaptinpas hinallas achka apuyuq kasqaku. Inkakunaqa tayta Intita sapa wata raymiqku. Mama killatapas Mama Quyllurtapas Mama Pachatapas nisyutaq raymiqku. Paykunas apukunawan rimanakusqankuta willapakusqaku.

Inkakunapas apuyukunam karqanku, tayta Wira Qucha runam karqan hatun apun, paysi runakunata, yakuta, punchawta paqarichisqa. Kay kawsaypas tukuqllam kasqa, chaymi sallqa ayllukunapas chay yachayllata qatinku. Kawsayninkunta huqarispa kawsachinku.

Musyasqaymanhinaqa, Chanka runakunaqa aswanyá Liyunkunata raymiqku, yachayninkumanhinaqa nisqaku, hawkalla ñuqanchikpura kawsasun. Anqu Wayllu runam imamantapas harkawachkanchik. Manayá kay aylluqa inkakunahina hamutakusqakuchu, chaymi mayman rispankupas liyunta hanayman aysaqqu. Paypim hapipakuqku, paypim llumpayta iñisqaku.

Tayta Ménciasmi maytunpi “Allpamanta hamunchik allpaman kutiykusun”, nispa nin. Apukunaqa riqsisqam, taytachahinam, paykunaqa kawsayniyuqmi. Sallqa runakunaqa apu sutiwanmi riqsiniku. Apukunaqa ayllukunapaqqa taytachahinam karqanku.

Apuqa Mama pachawan kuskallan kanku. Apukunaqa kallpayuqmi, kunankamapas kawsayniyuqmi. Ñawpa Chanka runakunaqa wakakunataqa anchatam manchakurqanku. Apukunaqa runakunapa, uywakunapa, tarpuykunapa kawsaynintam qawaq.

Musyasqaymanhinaqa Inka runakunapa kawsayninpiqa Apuqa karqanñam, chaymi paykunaqa qaqakunaman paqkunata, misakunata churapurqanku. Sura aqata, kukata imam apaqku. Runakuna willakusqanmanhinaqa hatun llaki kaptinqa runatapas apaykuqkus. Mana allin tarpuy, mana ancha inti kaptin, mana ancha para kaptin runatas haywakuqku.

3. Yakunku

Rugelyo Ñawi Ruyruqa willakuynin

Tayta Rugelyo Ñawi Ruyruqa 76 watayuqñam, Puka Pampa, Yawli llaqtayuqmi. Paymi yakuwan imayna kawsasqankumanta willawasunchik.

Kay llaqtaypi parapa yakunwanmi ima mikuytapas tarpuniku. Wakin mikuykunataqa huñusqa yakullanwanmi tarpuniku, wakintaqa yaku parawan. Kay llaqtaypiqa achkam yaku, chaywanmi tarpuniku. Ñawpaq watakunaqa mana paraptin paqkunata apukunaman haywaspaykum tarpurqaniku. Hatun mama taytaykunaqa chaynatas yaku rikurimunapaq haywakuqku. Kunankamas chaynataraqmi aylluypiq rurachkaniku.

Chikchimanta (Willakuy)

Tayta chikchiqa yakupa taytansi, kay aylluqa achka yachayniyuqmi, piñarikuchunhinalla mana sayaytam parakunman. Paraptinqa yakum rikurimun. Kawsayninchikpiqa yakuqa runakuna achkayanapaqmi, mana yaku kaptinqa, pipas maypas kawsanmanchu, yakuwanmi kawsaykuna Mama Pachapi wiñan. Kawsayninchikpiqa yaku aylluqa 3 allpapim yachan, kayna: Chikchi, hanay pachapi, puyukunapi yachan. Paraqa, kay pachapi kawsan. Mayukunapi, quchakunapim tarikun. Yakuqa, uku pachapi kawsan. Yakuqa quchakunapi, mayukunapim tarikun. Yakuqa Mama Pachapa ñawinmantam llusqin. Chayqa manam yakutaqa yanqapas turyanachu. Yanqa, yanqaa usuchinachu, kaynaptinchikqa chinkarqunmi. Yakupas piñakunmi.

Ama qunqankichu, tayta chikchiqa yakumanmi sutinta churarqan, chaysi rikurimun karu karu llaqtakunapi, sasa chayanata.

Tayta chikchiqa runahinas, payqa sasachakuykuna kaptillansi hamun. Llaqtakunapi sulluq warmikunatas piñasqa qawan. Qari warmi tinkanakuptinku, manukuykuna kaptin, qipachaqkunapa kaptinmi chikchiqa rikurimun. Chaymi may llaqtapi chikchi wichimuptinqa chaypim sasachakuy kan. Chaysi runakunaqa chikchita manchakuspanku allin kawsayta munanku.

Tayta chikchitaqa runatahinam rimapayanchik, chaypi ninkiman: amaraq hamuychu. Payqa mana ñanniyuq runam, payqa manam purinchu maynintapas purinsi. Runakunas mana chayamunanpaq harkakunku, waqaychuluta mullmuspankus pukunku, wakinqa yana pachawansi churakurqunku, chaysi chikchiqa manchakun.

4. Hampi qurakuna

Rayda Kuti Aurispa willakuynin

Mama Rayda Kuti Aurisqa 70 watayuqmi, Anchunqa, Anqara llaqtapim tiyan. Paymi kunan Qura hampikunamanta willariwasunchik.

Kay llaqtaypiqa ancha qurakunam kan, chayllawanmi ima unquykunatapas hampikuniku. Nisyuchata ima nanay hapiwaptinkuqa, chayraqmi hampina wasiman riniku. Kunankamaqa ñuqallaykum wiksayuq warmikunata wachachiniku, wakillanmi rin hampina wasiman. Chullimantaqa, wiksa nanaymantaqa, uma nanaymantaqa, qichamantaqa kay llaqtallaypim hampikuniku. Yukalipuwan, anquyripawan, matikuwan, pacha salwiyawan, paltapa rurunwan, mansanillawan, qirawan, llama wasawanmi hampikuniku. Kunan ayllukunaqa aswan hampina wasiman rinku waknaña wallpahinaña hampikunataqa upyanku. Ñuqaqa hampina wasiman riyta manchakullani. Kayllapim, qurakunallawan hampikuspay wañukusaqpas.

Viviana Anku Guzmanpa willakuynin

Mama Viviana Anku Guzmanqa 75 watayuwmi. Anchunqa, Anqara llaqtapim yachan. Paymi llaqtanpi hampi qurakunamanta rimapayawasunchik.

Llaqtaypiqa manañam hampiq qurakunataqa upyankuchu, ñawpa runakunaqa qurakunawan hampikustin allintam kawsarqanku. Uywankutapas qurakunallawan hampiqku, ñuqaqa wakayta punkipakuy hapirquptinqa rumi kachiwan, hawunwan wiksanta mayllayani, chaymanta rumiwan takapani, chaynalla allinyarqun. Wiksay nanaptinga, wawapa ispayninta upyarquni; chayllapaqmi kaniku.

Toribia Matamoros Huar cayapa willakuynin

Mama Toribia Matamoros Warkayaqa 70 watayuqñam, Wanka Willka llaqtapim yachan. Hampi qurakunamantam willariwasunchik.

Llaqtaypi runakunaqa hampi qurakunataqa riqsinkuñam. Hampiq qurakunaqa achka runakunatañam hampichkan. Kunan qipa wiñaqkunaqa manamá riqsinkuñachu, maman, taytan manañam rimapayankuchu. Qurakunata upyasqaqa manamá chayllaqa allinyachinchu, punchawkuna hamuptinñam allinyanki. Rantisqa hampikunaqa aswan chayllam hampikun, chayta qawaspam ayllukuna anchata rantinku. Qatukunapiqa hampikunaqa kachkanñam, mana qullqi kaptinqa, purunkunapim hampi qurakuna kan.

Ñawpa Chanka runakunas, hampiq qurakunallawansi hampikuqku, inkakunapas hinallas aswan paykunapa achka achkas hampi qurakunamanta yachayninqa. Manamá ñuqanchikhinaqa unquqkuchu.

Claudio Galenus, Maytunpi nisqanmanhinaqa Inkakuna kawsasqan pachapiqa runakunaqa hampi qurakunamanta anchatas rimarqanku, anchatas willanakurqanku. Rumikunapis qura hampikuna llimpisqa kasqa. Egiptu llaqtapipas chayllaraqsi hampiq qurakuna rikurimusqa, pawqarkunapipas rikurimusqa, chaynallamá hampiq qurakunamantaqa wakin llaqtakunaqa niykamunku. China llaqtapiñataqsi hampina wasiña rikurimusqa.

‘Ceprosi’, sutiyuq huñu nisqanmanhinaqa ayllukunas qurakunata riqsinan, ima unquy hapiptinpas chayllawan hampinakunankupaq. Imayna kawsayninchikta qawananchikpaqmi ñawpa runakuna llapa yachayninkunata riqsichiwarqanchik. Chaynallataqmi ima killakunapi parawan usya qallaykusqantapas yachachiwarqanchik.

Qawasqaymanhinaqa, ima qurapas upyanapaqqa allinmi. Hampi qurakunaqa ima allpapiipas wiñanmi, chiri urqukunapi, quñi wayqukunapi, chaki, uqu allpakunapi. Wakin qurakunataqa manam timpuchinachu, timpusqa yakullamanmi winaykuna, huk rikchaq qurakunataqa timpuchinam, wakintaqa kutana hinaspa timpuchina. Kay rikchaq yachaykunataqa ñawpa runakunam yachachiwarqanchik.

5. Ñawpa allpakunawan kunan allpa

Silbia Yupanki Chanka Sananpapa willakuynin

Mama Silvia Yupanki Chanka Sananpaqa 74 watayuqmi, Awanqay llaqtayuqmi. Paymi imayna allpanku kasqanmanta willariwasunchik.

Kay llaqtaypa allpanqa hatunmi karqan. Winchuswanmi qipachakuniku. Quchaykutapas qichuchikuniku. Winchus runakunam riki kay ñuqanchikpa ukumantaña wachwa quchanchiktapas qichuwarqanchik. Aswanmi mana munarqanikuchu. Huk runam kay llaqtapi Monte Yawris sutiyuq karqan, paymi aswan allinta nanachikamuwaqku, sasachakuykunatapas apayku munayllam. Anka Wachanatom Winchus qichuwanku. Ñuqanchikpa qichqallamantañamn allpayku. Ñawpaq allpakunaqa Anka Wachanamantam karqan. Kunan allpanchikqa Qichqallamantañam, Yana quchakamallañam qawakun. Kunanqa qipa kamachikuqkunaqa Anka Wachana llaqtata qichurqachikunkuñam. Champa Quchamanta Paqchiray mayunchikmantam kachkan. Kay allpakunata qichuchikurqanku mana allin kamachikuqkuna kaptinmi. Huk llusiq huk yaykuq chaymi mana allinchi karqan.

Karina Salwatierra Kichkapa willakuynin

Mama Karina Salwatierra Kichkaqa 75 watayuqmi, Awanqay llaqtayuqmi. paymi imayna allpan kasqanmanta willariwasunchik.

Kunan allpakunamanqa ancha rurasqa wanutam winarqunku, chaymi allpaqa manaña allintañachu rurun. Runaqa manañam allin sunquyuqchu kanku. Qupatapas allpaman wischunku, chakra chawpinta purinku. Qawachkanku kawsay kasqanta hinam sarustin sarustin purinku. Huk llaqtaman ripukuptykiqa allpaykikunata apakunku. Kayraykum sasachakuykunaman chayanku. Kunanqa kay llaqtaypi manañam allpaqa kanchu, lliwtam rantikurqunku.

Silverio Soca Tuñupa willakuynin

Silverio Soca Tuñuqa 76 watayuqmi, Wanka Willka llaqtayuqmi. Paymi imayna allpanku kasqanmanta willariwasunchik. Hatun kamachiqmanmi allpaymanta aswan qullqita quni. Allinllamantam allpaykuta qawaniku, chaypim lliw ayllukuna yachaniku. Ñawpa hatun mama taytakuna saqisqankum ñawpa wasikuna kachkan, asinra wasikuna, ñawpa chakakuna ima. Aswanmi kunan runakunaqa

lliwta tuñirqunku.
Huk musuq wasikunatam
rurarqunku. Manañam
harawinkuchu. Tutapas
punchawpas qatarqunku, chaypim
tukun.

Kaymanta Garcilazo
kaynatataqmi nin, Chanka
ayllukunapaqa hatunsi llaqtan
kasqa, chaysi Wanka Willkapi,
Anta Wayllapi, Aya Kuchupi,
Awanqay llaqtapi kachkan.
Pampas mayus kay llaqtakunata
muyurichkan. Chuqllu
Quchamantaraqsi paqarimun,
chaysi Apu Rimaq mayukama
chayamun. Sapa llaqtapam huk
kamachikuq runa kasqa, allpansi
tukuy hanay urqukunaman
chayasqa. Chankakunapa
llamkayninkunas Aya Kuchu
llaqtapi kasqa. Chaynallataqsi
Anta Waylla llaqtapiqa ancha llampu llampu rumi kasqa. Paykunapaqqa
achkachá kamachikuq runakuna karqan, huk hukraqcha riki karqan.
Llamkayninkuqa hukllam karqan.

Qawasqaymanhinaqa, allpakunaqa llaqa ayllukunapam kan, aswan
kamachikuq runakunaqa ancha allpata apakurqanku, churinkunaman
wawankunaman qurqanku, willkankunapaq aparqanku, wakintaqa mana
riqsisqa runakunaman rantikurqanku, chaysi kunanqa manaña llamkankuchu
llaqtapaq, llaqta mana kuyasqanrayku. Kamachiq kayninmantapunim
manaña munakunkuchu.

6. Kawsaykunawan hawka kawsanapaq rimanakuy

Javier Qura Mallkipa willakuynin

Tayta Javier Qura Mallkipa 67 watayuyqmi, Chuqllu Qucha, Wanka Willka llaqtayuyqmi. Imayna ayakunawan runa kawsasqanmanta willawasunchik.

Ñuqaykuqa yachaniku apukunawan, qurakunawan, Pacha Mamawan, uywakunawan, maki makillamanta ama kacharikuspalla, mana paykunawanqa mana kawsayniyku kanmanchu, aswanqa apukunataqa Pacha Mamata ima mañakuni kawsayta tarpukunaypaq. kawsaykuyta tarpunaypaq.

Tayta Laurencio Uchuraqay Hunaquiqa willakuynin

Tayta Laurencio Uchuraqay Huanqui 66 watayuyqmi, Qunchu Pata, Wanka Willka llaqtayuyqmi, paymi, imaynas runa ayakunawan kawsasqankumanta yachayta willariwasunchik.

Mamaymi kaynata willawarqan,
llaqtaypiqa aya aylluykunawanqa
watantinmi kуска puriniku.
Wañukusqan punchawmantam
paykunaqa hanay pachamanta
qawamuwanchik, hinaspas
musquyninchikpi imamantapas
willawanchik. Ñuqa mamayta
musqukuptiyqa allinmi punchawpi
kani, aya wasimanpas sira ratachiqpas
waytakuna apakusqa rinikum:
Chaypim kawsaqwanhinaraq
rimapayaniku. Huk killanpiqa ancha
munasqan takiwanmi yuyariniku.
Achikyaq punchawpis ayankuna
takistin takistin hamuchkasqa.

Kaynatam hatun mamay willawarqan. Payñataq ayakunata qawaspam
manchariykurqusqa, allintachu manachu qawachkani nisqa. Watantiraqmi kay
allpapi kasaqku, nispa.

Tibila Wayra Mendosapa willakuynin

Mama Tibila Wayra Mendozaqa 72 watayuqmi, Wakchalla, Anqara, Wanka
Willka llaqtayuqmi. Imayna Mama Pachawan apukuna, kawsasqankumanta
willariwasunchik.

Kaynatam nin, manam ñawpaqhinañachu Mama Pachapi apukunapi iñiyku,
kunanqa ñuqaykuqa iñiyku taytachallapiñam. Taytanchikmi unanchawanchik,
paymi mikuchiwanichik. Manañam kunanqa runa masinchikta chiqninachu,
ñuqanchikpuram, kayna wakna nisparaq chiqninakunchik riki. Mama Pachawan
taytanchikmi aswan kawsachiwanichik. Runapuraqa sipinakuymañña
chayarqunchikman karqan. Paykunam tuta punchaw mikuchiwanichik,
purichiwanichik, puñuchiwanichik.

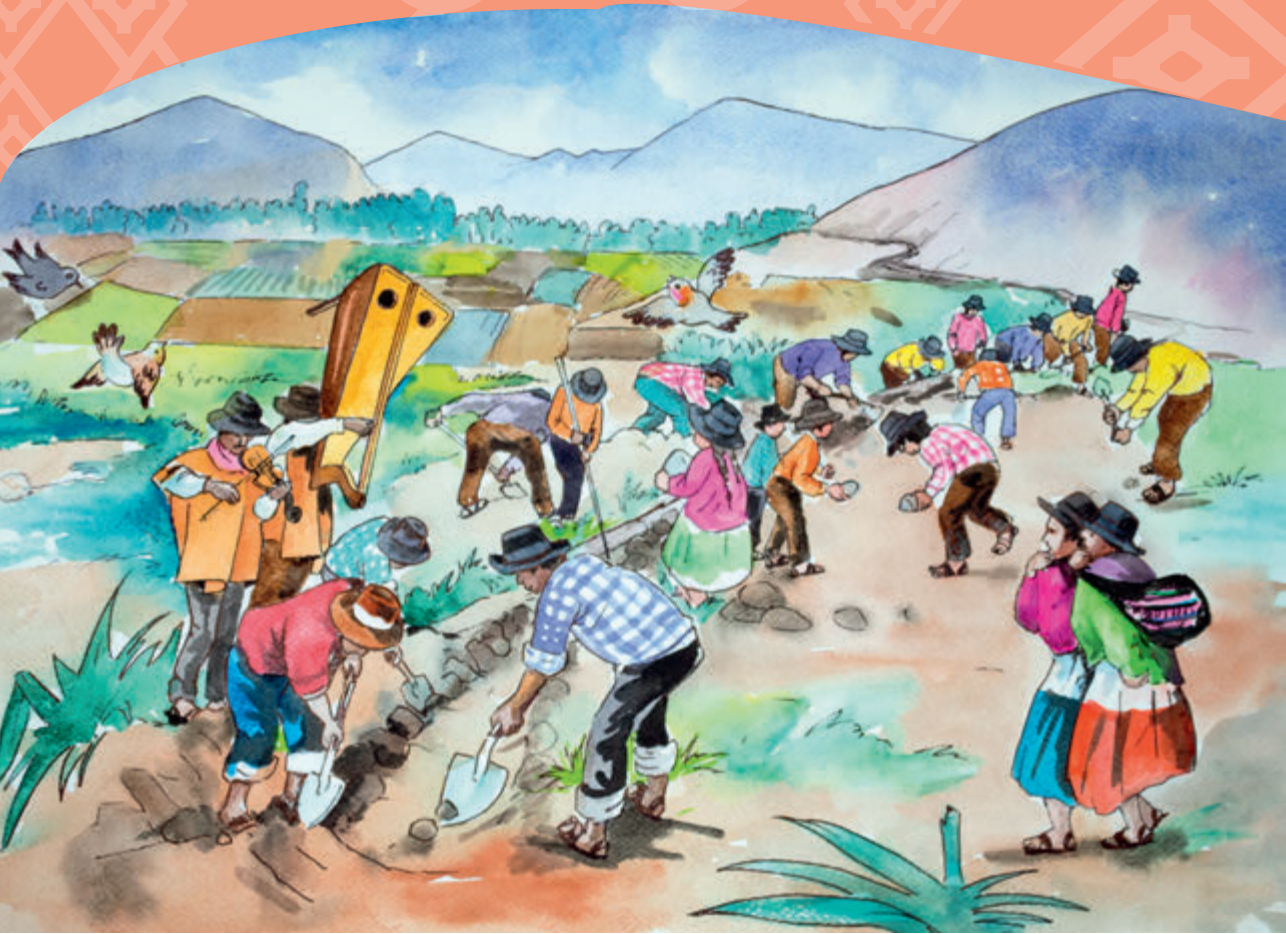

7. Tukupaynin

¿Kunanqa, imaynatataq runa masinchikkunawan qawanakunkichik?

Kunanqa manañam minkakuypas ayninakuypas kanchu. Aswanmi ñawpa watakunaqa ayninaykuywan, minkanakuywan llamkarqaniku, haku allarqaysiway nispa wasi masiykita ninki, chayqa allaysimusunkim. Ñawpa watakunaqa wasiyku ukupim ima kawsayniykupas hunta kaq, manam kunanhinachu. Kunanqa runa mirasqanmantam manaña chay watakuna hinañachu.

¿Qammanta, qipa wiñaykuna imaynataq kanqa?

Minkanakuy, ayninakuy mañanam kanchu, chinkanqañam. Kunan yachay wasiman riqkunaqa manañam yanapakunkuchu. Ñawpa yachakuqkunaqa aswan manam yachay wasiman chayaqkuchu, paykunaqa yanapakuqkum. Kunanqa aswan ayllukunapi chiqninakuykunallañam kan.

José Maria Arguedas qillqasqan maytupim kay rimayta tarini: runakunaqa killawan, pachawan, apuwan, chaynallataqmi runapura masinchikwan rimanakusqanchik.

Axel Nielsinñataqmi sallqa kawsayninchikpiqa, kawsaykunaqa kawsayniyuqmi, nispa nin.

Hanay tiqsi muyupi: kaypis inti, killa, quyllur, chaykunas kachkan, allinllamanta qawanas chay quyllurkuna kasqa.

Kay pacha: tiqsi muyukunam. Kaypiqa aswan runakunam yachanchik.

Uku pacha: kaypis Mama Pachawan ñawpa wañuqkunawan rimanakunku. Kay pachapiqa wañuqkunapas tullunkunas kachkan.

Ñuqa hamutasqaymanhinaqa, ñawpa runakunaqa aya runakunata qawasqaku, chaysi paykunaqa hukchallata manchakuqku, ima sasachakuypas kaptinsi, mañakuqku, musquyninpiyas qawaqkus, rikchariptinsi rimapayaqku, mana chayqa velachata ayapa sutinkupi ratachiqku.

Tiqsimuyunchik

¿Imaynatataq Chanka ayllumanta paqarimuq
llaqtachakuna hawka kawsakunankupaq
kamachiqninkunata akillanankupaq allichakunku?

Munachina

Sacha Piti sutiyuq llaqtapi umalliq runakunaqa ayllukunapa chakrankuna, uywankuna, ruranankuna ñawpaqman allin puririnantam maskanku. Paykunaqa huk umahinallam kanku. Kayna sumaq sunquyuq umalliqkuna llamkachkaptinpas tayta Kichkapa aylluntaqa manam imapas hukunchu, chaymi llamkaykuna kaptinqa paykunaqa asurikunku. “Pitaq chay llamkaykunaman richkanman, huk rurayniykunam kachkan”, nispam rimapakunku. Tarpunapaq allpa aypunakuy punchawpim ichaqa ñawpaqpiraq sayanku. Kay rurasqan allinchu icha manachu, ¿Ima niwaqtaq?

1. ¿Imaynataq llaqtahina allichakunku?

Willakuy

Florian Florispa willakuynin

Tayta Florian Flores Enrikisqa 66 watayuqmi, Qullqa Pampapim yachan, paymi, llaqtanpi ayllukuna imayna yachasqankumanta willariwasunchik.

Chanka suyupiq, achka uchuy llaqtakunam tarikun. Llapankum, huk kamachikuyuqkama kaspapas, chay niraqlla kawsakunku. Apu Rimaqpipas, Aya Kuchupipas, Wanka Willkapipas llamkasqankuqa kawsakuyninkuqa hina kaqllam. Kay suyukunapipa lliw runakunam imaymana rurayta yachanku. Kanmi hampiq, awaq, munti uywakuna hapiq, tarpuq, awaqkuna ima.

Pedro Roel Mendizábal - Marleni Martínez Vivanco runakunam “Etnicidad y cultura en el Perú contemporáneo” sutiyuq qillqasqa maytuta qillqarqanku.

Kay maytunpim huñunakuymanta qillqasqa kachkan, chaypim nin, ima huñunakuypipas llamkaykunawan, yuyaywan, allintam llaqtanta puririchin.

¿Imataq huñunakuy? Huñunakuypiqa llaqta runakunata akllanchik, paykunas ñawpaqman llaqtata apan. Huk umallas kanku, chaysi ima ruraykunapipas llaqtankurayku llamkanku, hinaspa llamkasqankuwan llaqtankuta ima sasachakuymantapas harkanku.

Kay huñunakuypiqa 50% qarís kanman, warmipas 50 %, chaypis musu qaríkunata, sipas warmíkunata tarinchik. Paykunas yachayninkuta riqsichinku mana chayqa ayllu runakunawan kуска qispichinku. Kay huñunakuyqa achka rurayniyuqmi. Ima sasachakuypipas kananmi, kamachikuq kanankama. Llaqta runakuna allin kawsananpaqqa, ima sasachakuy kaptinpas, kamachikuqkunaqa makitam qun.

2. Kamachikuqkunapa rurayninkuna

Willakuy

Tayta Pawlinu Iliwtiryum llaqta umallíqkunamanta kaynata willakun. Ñawpa watakunapiqa kay rikchaq umallíqkunam llaqtaypiqa karqanku.

Warayuq

Ñawpa watakunapiqa, Waranway llaqtapim warayuq sutiyaq kamachikuqkuna karqanku. Chunta kaspimanta rurasqa warata apasqakuraykum kay sutiwan sutichakurqanku. Hinaspapas asuti wallqayuqmi puríqku.

Wara

Waraqa chunta kullumantam rurana karqan, qullqichamanta yuraq chakatanayuqta. Wallqakunanpaq hatun asuti kanan.

Wara hapichiy

Llaqta umalliq qarimanqa iniru killapim warataqa hapichiku. Kaypaqmi pitapas maskačku “llaqtapi sirwikuy, qamqa llumpayñam pastu millwachilla kanki” nispa kamachikuq runata maskačku.

Musuq wata qallaykuq punchawpim warayuqta hapirachiptinkum, wasin wasin wakin kuskachaq runa masinkunawan watukuqku “bendito alabado” nispa wasiyuqñataqmi “purísimo alabado” nispa chaskiaku. Chaymantam tusuqkunata pusamuspanku tusuchiaku.

Warayuqkunam wasita qawaaku. Wasipa punkunpiñataqmi pachachisqa chakata kanan. Sumaq pichasqa wasi, mayllasqam latukunapas mankakunapas kanan mana chayna kaptinqa warmakunatam qunquraykachispan asuti.

3. Willakuy

Tayta Silistinu Taypiqa 70 watayuqmi. Sacha Kutu – Surku Pampa llaqtapim yachan. Paymi llaqtanpi imayna umalliq kanapaq rurasqankumanta willawasunchik.

Kaynatam nin: Wiskalitu kaywanmi qallaykunki, chaymantam alwasilman tikranayki, hinaspañam 17 watata suyaspa hatun kamachikuy chaskinaykipas manapas yachakun, chaytam “dirichu” nispa sutichanku. Hatun umalliqmantaqa ‘awturman’ tikranku, chaywanmi tukun.

Warayuqkunam minkakunata llamkaykunata umalliquku, ñankunatapas yarqakunatapas llaqtapi runakunawan kuskam allichayku; warayuqpa warminñataqmi llamkaqkunapaq mikuyta yanukuq. Sacha kulisniyuq, chita aychayuq, papayuq imam miski saqtata yanuq.

Ñawpaqtaqa tinyawan pumpuwanmi llamkayta ruraqku, kayna kinraychanmanmi pituchata waqachiquku. Llamkayman mana hamuqkunaqa llamkaypi mana yanapakuqkunaqa multachikuqkum, qullqipim kutichiquku. Chaskisqanku qullqipa llaqtapa qullqinmanmi yapakuq.

Qipa warayuqkuna

Huk llaqtakunapiqa warayuqkuna kachkanraqmi. Ranchapi, Suquspi, Winchuspi hinallaraqmi kay rikchaq umalliqkuna kachkan. Lliw llaqtakunapim ñawpa watakunapi karqan, kunanqa manañam kanñachu.

Ñawpa watakunaqa kikillankumantam qichunakuypi yaykuq kanku. Chaymi llamkasqankumanhina hapiqku. Kunanqa akllanakuspañam warayuqtaqa llaqta churan.

Qispi llaqta ayllupiqqa umalliqninkutaqa musuq wata qallariynin punchawpim qullana kayta chaskikuqku, chaymi watantin llaqtata kamachiqku. Qullana

kaspankuqa allin runa kaytam maskanku. Llaqtapaq llamkasqankumanhina qullana kayta chaskiḡku. Warmapas maqtapas machu runakunapas umalliqman chayanmankum.

Llaqtapa munayninmi wara apayqa, chay rurayqa qipa pachakunamantaraqmi. Ima huñunakuy kaptinpas, allichastin allichastinmi Warayuḡkunaqa sayan. Paykunawanqa ima sikunakuypas maḡanakuypas kaḡchu.

Ima maḡanakuypas rikurimuptinqa wasanpi asuti apasḡanwanmi chinkachiḡ. Chaynallataqmi tutayaykuptinqa wiḡawninpi akchita apasḡankuwanmi purinankupaḡ akchikuḡku. Kay llaqtapiqa warmapas maqtapas machupas warayuḡhina llaḡta ḡawanapaḡ chaskinmanmi.

Kaynatam tayta Silistinu rimapaykuwanchik. Pedro Roel Mendizábal - Marleni Martínez Vivanco warmi ḡarim “Etnicidad y cultura en el Perú contemporáneo” sutiyaḡ maytuta qillḡarḡanku. Kaypim nichkan, Sapa llaḡtapas kamachiyninkuqa kan, kamachikuḡ kananpaḡqa, llaḡtanmanta akllasḡa llusinku.

Llaḡta wasi kamachikuḡ (Hatun kamachikuḡ, 5 rihirurkuna, huk tininti hinaspa huk qullana), Michuḡ (Juez de paz), Litratu, warayuḡ, munisipal ahinti, tukuy rikuuḡ (Inspiḡtur). Wakin kamachikuḡkunapa llamkayninkuqa kaḡllañas, chaysi allinta uyarispa chaskinku.

Wanka Willka, Apu Rimaḡ, Aya Kuchu ayllu llaḡtakunapim ayllukunaqa huñunakunku, chaypim mana llumpay niraḡta llamkanku, chaymanhina llaḡta runakunaqa ñawpa runakunapa llamkayninta ḡatinku.

Warayuḡ

Warayuḡ runaqa kaykunapim llamkan: llaḡta runakuna imayna llamkasḡantam ḡawan. Qatu kamachikuḡ rurayninkunapi llamkan, qullḡi hapiḡta yanapan, huñunakuyman mana hamusḡankumanta qullḡi mañaypi

yanapakun, hatun kamachikuq huñuptin imaymana ruraykunaman yaykun. Huñunakuykunapiqa waranmi runakunata, yanqa chalalaqkunata hawkayachin. Ima pachata huñunakuy qallarinanmantapas ayllukunata riqsichin chaynallataq huk willakuykunatapas riqsichin. Mana allin rurasqankumanta achka runakunata qaqqhan. Kaqllanpi rimastin mana allin llamkasqankurayku multa qullqi mañasqankuta qullanawan taqichin.

Ñawpaqpi sayan kamachikuq wara, paymi qilla puntayuq (ñawichayuq) kaspita hapin. Chay kaspita 1.30 sayayniyuqmi; chay kaspim kamachikuq kasqanta riqsichin. Waras, riqsichikun waranwan, manchachikuyhinas. Warayuqpaqa harkachiyninsi, hinallataqsi runakunapa, chacrayuqkunapa, uwiha michiqkunapaqpas amachaqnin. Waras hukchallapi wasinkupiqqa waranta churaykun, wasi yaykuykunallapis churaykunku. kuychichaw punchawpis velata ratachinku, chaynallataq wara umallapi taytanchikta mañakunku. Hukpiqa kachkan asutipas, chayqa waka qaramantas rurasqa sinpasqa kachkan. Kimsa qalluchapis tukun. Kunkanman wallqakunanpaq lasupas kachkan, anillutapas makinpi achkata churakun.

Kuraq umalliq

Paysi hatun kamachiqhina llaqtata umachan. Llapa kamachikuqkunatas hawkayachin, qawapayan. Hinaspapas llamkaq masinkuna ruranankupaqa qillqan, ñawinchan ima. Llamkay rapikunata llamkachin. Llamkaq masinkunawan kуска huñunakunku, hinaspam rimanakusqankumanhina imatapas llaqtapaq llamkanku. Ima ruraypipas paymi rikurin, ima sasachakuypipas kay kuraq umalliqmi yanapakun. Llaqta allin mana allin kayninga paypa rurananmi. Chaymi, llaqtapi kaq huk kamachikuqkunawanpas huñunakuspa llaqtapaq allin kaqta purichinku.

Sullka umalliq

Kuraq umalliq mana kaptinqa, ripuptin, saqiptin, unquptin, mana chayqa wañuptinpas sullka umalliqmi paypa rurasqanta rurayta qallaykun. Sullka umalliqmi imatapas nanachikun kuraq umalliq kutimunankama.

Qillqaq

Payqa qillqan qillqana rapikunapi. Huñunakuypi llapa ima rimasqankunatam aktapi qillqan. Llaqtapa wasinman ayllukunapas, kumun runakunapas kuraq umalliqwan huñunakuptinkuqa paymi lliw rimasqankuta qillqan. Kaynam ima rimasqankupas, riqsichisqa tarikun.

Qullqi hapiq

Payqa qullqita hapin, Kuraq umalliqwan kuska qullqita qawapayan, imayna qullqi purisqantam rapikunapi qillqan. Paymi hayka qullqi llamkana wasimanta llusqisqanta, hayka yaykumusqanta qatipan. Paywan kuskam umalliq qullqi taqina wasimanta hurqumunpas taqimunpas. Paytaqmi pipas rimanakusqanmanhina mana ruraptinqa multata mañan hinaspa taqin.

Tukuy rikuq

Imakunapi qullqi tukusqantam payqa qawapayan. Kay tukuy rikuqmi imapas mana allin kaptinqa llamkaqkunapa rinrin chutaqhina pantayninkunata qawapayachin. Pipas mana allinta ruraptinqa michuqpa makinmanmi churan. Hinaspapas killa tukuyta huñunakuyninta ruran, chawpi killapi huñunakunmankum huk kamachikuq masinkuna mañakuptinkuqa.

Rimaqkuna

Paykunaqa llamkana wasipa sutinpi imapas riqsichinanpaq rimanku. Huñunakuykunapipas paykunam ima qillqasqatapas ñawinchanku. Hinallataqmi huk kamachikuykunata chaskinku. Pipas maypas kamachikuq saqiptin, kuraq umalliq niykamuptin, paykunaqa yaykunku ima huñunakuy kaptin, kamachikuqkuna ruraptin.

Michuq

Payqa watapaqmi kamachikuyta chaskikun. Paypa makinpim ima sasachakuy

allichay tarikun. Pay allin makiyuq, simiyuq, yachayniyuq kaptinqa llaqtaqa hawkam kawsakun, mana chuya sunquyuq kaptinqa suwanakuy, maqanakuy chiqninakuyqa llaqtapi wampuringam.

Sullka Qullana

Payqa Piru suyupa qullananpa sutinpim llaqtata riqsichin. Piru suyupa qullananhina llaqtapi llamkan. Paywan rimaspaqa hatun kamachikuqwanpas rimachkawaqhinam rimanki. Llaqtantam nanachikun. Sasachakuykunatam qawapayan. Kamachikuq masinkunawan kuskam llamkanku . Mana kachakukuna kaptinqa paymi nanachisunki, amachasunki. Allin mana allin runa kasqaykitam pay riqsichin.

4. Pachankuna

Wanka willkapi, Aya Kuchu, Apu Rimaq llaqtakunapiqa ancha rimaysapa runakunam maypipas qawasqalla karqan. Kay llaqtakunapiqa imayna pachakusqankuqa manam llumpay karuchu, manam llumpay qullqiwanchu pachakunku. Llaqtanpihinam runakunaqa pachakunku. Wakinkuqa huk rikchaq pachawantaqmi churakuchkanku, llaqtanta kutiykuspa may pachanwanhinallam pachakun.

Rimasqankumanhinaqa, runakunaqa hina llaqta pachanwanmi pachakunku. Pachankuqa may llaqtayuq kasqankuta riqsichinmi, wakinqa huk llaqta pachamanña tikrarqunku, chaysi imayna llaqtanpi ñawpa runakuna pachakusqanmanta qunqarqunku.

4.1. Warmikunapa pachankuna

Lliklla. Hatun pachahina, Aya Kuchu, Apu Rimaq, Wanka Willka llaqtapi, chay llikllam, chaywanmi qipikunku imatapas, wawankutapas qipikunku.

Pullu. Uwiha qaytumantam ruranku. Yana, uqi, yuraq millwakunamanta qaytuta puchkanku. Chay qaytukunawanmi sumaqta pullukunata awanku.

Wali. Walikunaqa wiqawan rurasqam, watunqa hatunmi wiqawninman kamasqa watananpaq, wali muyunanpaqqa panatam churanku.

Ukuncha. Aychapa hawanpi riq. Walipa ukunpi kaq pacham. Ukunchaqa imay niraq rikuymi, patankunaqa aslla achalasqa kakun. Ñawpa watakunapiqa achka ukunchakunatam churakuqku, kunanqa asllañam.

Munillu. Kunkamanta wiqawkama churakunapaq pacham. Kaypaqa pata makinkunapas imay rikchaq luntakunawan sirasqam. Qasqupi unkuhina kicharisqam. Imaymana rikchayniyuqkunam, chaywanmi warmikuna sumaqlaña qawakunku.

Chukcha simpa. Kayqa simpa watum, chukchata simpaspa hapichinapaqmi allin. Chaywanmi qatukunaman rantipakuq llusinku, uwiha qaytumanta rurasqa kachkan. Yanam allin.

4.2. Qarikunapa pachankuna

Wara. Kayqa yana uwiha qaytumanta rurasqam kachkan, wakinqa huk llimpinakunawanmi llimpinku.

Allqay walas. Kayqa sakum, uwiha qaytumanta rurasqam. Yana warahina rurasqam rikukun.

Luykus unku. Wiqawkamalla uña punchum, makinpas uñallam, wiqawninpi chukchahina kacharisqa qaytuyukuna.

Makitus. Kayqa makikamalla awasqa, ñawpa watakunapiqa Wanka Willka llaqtapiqa churakurqakum, kunanpas churakunkum ayllu runakuna.

Chakitu. Kayqa yuraq iskachuhinam, awasqa ritinanpas tikrakun. Muqu tullumanta muqunkamam chayan.

Watana. Kayqa winu winucha awasqam kachkan, tukuyninpiqa watuhinam kachkan.

Luqu. Kayqa chulluhinam achka imaymana llimpinayuq qaytukunawan rurasqam kachkan. Wakinkuqa uwiha qaytumantam awanku. Kunanqa sintitiku qaytumantam ruranku.

Chuku. Kayqa, uwiqa qaytumanta rurasqam, chaynatam ñawpa runakunam pachakurqanku, kunanqa chukutapas huk rikchaq tilamantam ruranku, sumaq chirukunatapas ñawpaqninpi laqanku.

Siqu. Kayqa, uwiha, paqu, waka kunka qaramantam ruranku, siquytaqa hatun mama, hatun taytakunalla churakunku.

Waraka. Kaypas paqu qaytumanta rurasqa kachkan, achka rikchay qaytukunamantam sinpanku, qari runakunam ruranku.

5. Llaqtakunapa rayminkuna

Chanka allpakunapi llaqtachakuq llaqtakunapa rayminkuqa imaymanaymi. Chay raymikunamanta kunan willanakusunchik.

Karnawal. Kay raymiqa watan watanmi ruranku, llaqta saqisqanmanta ruranku. Sallqa runakunas kay raymi rurayta qallarisqaku. Wanka Willka, Aya Kuchu, Anta Waylla llaqtakunapim ancha pukllanku. Mama Pacha mikuykunata warakaptin, llullu mikuykuna llusiykamuptin llaqtakunaqa kusiriyanta rayminku.

Qachwa. Wanka Willka llaqtapis ayllukunaqa aymuray killapi, anta sitwa killapi raymikunku. Rihu, siwara hurquptinkuña muntusqa kaptin mikuy rakinankupaq tukuy tuta tusunku hawanpi. Chaypim warmikunapas qarikunapas yananta tariqku. Sumaq raymim karqan ñawpa watakunaqa. Kay raymiqa chinkarqunñam.

Santiyahu (uywa raymi). Waka, uwiha, kawra, llama uywakuna siñalchanapaq rayminku. Wanka Willka Ilaqta, Aya Kuchu Ilaqta, Apu Rimaq Ilaqtakunam watan watan ruranku. Huk Ilaqtakunapipas munay raymim.

Qiru wantuy. Kay raymitaqa yaqa Iliw kumun Ilaqtakunam ruranku. Kumun wasi ruranankupaq, Ilaqta runakuna wasin ruranankupaq ruraqku. Wayqkunapi, mayu patankunapi wiñaq yukalitukunata lamraskunata kuchuspankum sisihina qiruta sumaq sumaqta achalaspanku Ilaqtankuman qispichinku. Hatun raymim, mikuy, upyay, tusuy, sinkay imam kan.

Rutuchikuy. Kay chukcha rutuypiqa kumparikuna, kumarikuna kanku, hinaspapas Iliw ayllukunam huñunakunku. Wawapa ñawpa rutuyinmi chay. Kay ñawpa rutuyim pi rutuq imallatapas warmaman haywan. Qullqipas kanman, uywapas chakrapas kanmanmi. Kay raymipas chinkarqunñam, manañam qawakunñachu.

Kasarakuy. Kaypiqa chayraq kasarakuqkunaqa raymikunawan ruranku, chaymanmi Ilaqtantin rinku. Kamachikuq kanankupaqpas kasaraspas kananku.

Wawa wañuy. Kaypiqa wawa wañuptionqa hatun raymitam ruranku, kusi kuisqa, takispa tususpa wawata pampanku.

Kamachikuqkuna tikray. Wanka Willka, Aya Kuchu, Apu Rimaq Ilaqtakunapi kay raymitaqa ruranku. Wakin Ilaqtapiqa chayraq yaykuq kamachikuqkunata 25 Qapaq Raymi killapi hapichinku, hinaspas rayminku. Wakin Ilaqtaqa wata qallariypim kamachikuqninkunata tikrunku. Huk Ilaqtakunaqa Aya Marqay killapiñataqmi musuq kamachikuqkunata maskanku. Chayraq kamachikuqkunaqa manas pipas maypas yanqapas yanqa hapichinchu, pay munapin hapinku mana chaypaqqa saqirqunku.

Kumun llaqtakunapa raymin. Wanka Willka, Apu Rimaq, Aya Kuchu llaqtaqa watan watanmi paqarisqan punchawta raymikunku. Takiykunawan, tusuykunawan, mikuykunawan, pukuchu haytaykunawan, turu pukllaykunawan rayminku.

6. Llaqtakunapa takinkuna

Waman Puma Ayala, qillqasqanpi, “Nueva crónica y buen gobierno”, chaypiqa hayllimanta, harawimanta, qachwamantam rimam, chaykunas taki paypaq kasqa, ayllu runakunas chaytaqa ruraq. Manam waynukunamanta rimanchu. Payllataqmi rimam wayñumanta, kaysi kasqa kuyaynin ayllu runapa, 3 rakipis rurasqaku kay wayñutaqa, taki, harawi, tusuy. Imaña kaptinpas chay taytacha munayninku, ayllu runakunas saqisqa kasqaku sumaq takiykunawan, wasi akllasqankupis takiqku, apuchikunapaqsi takiqku.

Ayllu waynukuna. Rimayninkunas miski miskillañas manas misti runakunapahina qamyachu kasqa. Warmi qarim tusun, pampapis 1, 2 saruyta qun, alliq chakinwansi qallaykun chaymantañataq ichuq chakinwan. Chaynas tukuy takiy tukunankama chayanku.

Aya Kuchu waynu. Takinkunaqa tukuy sunquykipa sunqunmanmi chayan, rimayninpas waqanaykikamas, chaysi paqarimun Puqra, Chanka llaqtamanta, kayqa ayllu taikiykunaman chayasqa 1980 watamantam huk llaqtakunaman.

7. Llaqtakunapa sutin rikurimusqanmanta

7.1. Willakuy

Paulino Eleuterio Puma Kanchari Yukra qariqa Sarwa, Aya Kuchu llaqtayuqmi. Paymi llaqtakunapa sutin paqarimusqanmanta willawasunchik.

Sarwa. Sarwa llaqtapa kanchan chawpinpis rumimanta llaqllasqa runapa rikchaynin sayasqa. Chay llaqllasqa rumipa sayasqan ukumantas yaku

tuqyamusqa. Kaypa chimpanpis, hatun qucha kachkan, chay quchapa chawpinpis taytachapa wasin rikurirqusqa.

Chaymantapas Sarwa ima nisqantam willawanchik. Chay quchamansi imaymana uywakuna yaku upyaq huñunakamuqku. Unquq uywakunaqa achka yaku upyasqankuraykus pumakunamanta, atuqkunamanta mana llupsiyta atiqkuchu. Kay uywakunaqa, achka aycha wañuchisqankurayku, mana lliwtachu tukuqku, chaytas ñawpa runakunaqa sarwiwan sutichaqku. Chaynaqa Sarwa simiqa hamun Sarwi simimanta, sarwiñataq uywakunapa mikusqan puchusqa aycha ninanmi.

1910 watapis Sarwa llaqta paqarisqa, kaypaqsi Sarwa ayllu umalliq Aya Kuchu suyu kamachikuqkunata sapa kutilla mañakuq kasqa. Kaynaspas llaqtataqa paqarichisqaku. Imayna churinkunawan uywanakusqankumanta tapukuymantañataqmi wiqi ñawinwan kaynata kutichikun: churiykunaqa ripukunmi. Sasa sasatam churiykunata qispichirqani. Lliwmanta sullka churiymi Limapi wañukun. Kunanqa hukchanllañam kachkan, piwi wawayqa kawsachkanraqmi. Payqa Puma Kanchari llaqtapim awakunata ruraspa rantikun. Kay rantikuypi llamkananpaqqa ñuqam churiyta rimapayarqani. Kaspikuna llimpiytapas ñuqam yachachirqani.

7.2. Willakuy

Mama Marcelina Quinto Qispiqa 75 watayuqñam, Quri Sutu sapsi Wanka Willka suyu ukupim kawsan. Paymi kunan Quri Sutuwan llaqta sutichasqankumanta willawasunchik.

Mama Marcelinaqa mamanpa willakusqan willakuytam willawasunchik. Ñawpa watakunapis, chayraq llaqta rikurimuptin, qipa wayqupi huk mina kasqa. Hawa llaqtakunamanta hamuq runakunas anchata llamkaqku. Hawa runakunaqa Ispaña llaqtamanta hamuqkunas kasqa. Paykunas llamkachisqaku, paykunas kamachikusqaku. Qarikunas uku minapi llamkaqku, warmikunañataqsi hawa punku minapi llamkaqku. Paykunas quri wichisqanta huqariqku. Chaysi warmikunapa sutinga pallakira kasqa. Watakuna ripusqanmanhinaqa aswansi achka ispañul

runakuna llaqtachamanqa chayakaykamusqa. Huk punchawqa, chawpi tutaña kachkaptinpas mama Marcilinapa mamanqa rikchachkasqaraqsi, mana puñuyta atispan allinta uyariykuptingqa urqukunas allpawan rimakuchkasqa.

-Mamallay mama kaynataña karu llaqtamanta hamuq runakuna llapa qurinchikta apakuchkanku.

Kayna llaki llakisqas willakusqa, hinaptinsi qaqapas yawarta waqastin rimaykamusqa. Kunanmanta llapa quri uku allpaman kutiykuychik.

Chaynapis Quri Sutu sutiyuq chay llaqta rikurirqun. Qaqaqa sipas warmichatas apakuykusqa, chay warmichaqa mana wachakuy yachaqsi kasqa, llampu sunquyuq, sumaq simiyuq kasqa. chawpi punchawtas manchakuypaq ñanninta purisqa, hinaptinsi manaña wasinta kutiykusqachu. Ayllunkunaqa llumpaytas maskanku. Wayqun wayqun, qaqa qaqan maskaspankupas manañas tarinkuñachu. Aswan huk qaqa patanpis sipaschapa uyan rikurirqamusqa. Chay punchawmantas, chawpi punchawqa chay ñanta mana pasawaqchu.

7.3. Willakuy

Mama Adela Marka Ñawpa Ñawin Qupaqa 70 watayuqmi, Quchatay – Lirkay llaqtapim kawsakun. Paymi qaqa Tamrayku sutiyuq qaqamanta willariwasunchik.

Mama Adelam mamanpa nisqanmanta kaynata willakamun. Mamansi nisqa: ñawpa watakunapiqa, llaqta chayraq rikurimuchkaptinmi, allpasapa runakuna uchuy llaqtachakunamanta runakunata wischuspa allpankuta qichuq. Huk allpasapa runapam huk warmi churin kasqa, manam pi pukllaqa masin kanchu. Aswan huk yanapakuq runapam ichaqa qari churin kan, payqa 18 watayuqñam,

chay allpasapa runapa churinhina. Allpasapa runapa warmi churinga yanapakuq qari churinwan waknataña kuyanakunku. Pakakuspallam kuyanakuqku, manam warmipa mamanqa yachanchu, yanapakuq runaqa yachañam, huk kutin iskayninta tarirqun riki. Chaymi yanapakuq runaqa churinta rimapayan. Patrunanchik yacharquspaqa kaymantaqa wischuwusunpuni, nispa. Amachiki chaynaqa kanmanchu.

Huk punchawñataqmi, allpasapa runa kuskata tarirqusqa. Supay supaytam piñakun. Chaymantaq sapa punchawña churinta qawan. Maynataña qawachkaptinkupas imataña ruraspach maqtawan kananpaq taytanmanta lluptiqpuni. Manañam rakiyta atinchu. Pasñapa taytanqa yunka allpaman apanapaq umacharqun. Tinku Marya llaqtapiñam sipasqa tarikun. Sipasqa sapa punchawmi qaqaman qispin, chaypi sapa punchaw waqaq. Chayna llumpay waqasqanpis qaqaman tikrakurusqa.

Chaymantam kastilla simipi ‘Bella durmiente’ sutiwan suticharqunku. Qariñataqsi, huk tuta, qaqaman qispispa kayna nispa qaparimusqa: “qamraykum sunqu rumi kayta munani”. Pampa, allpa kuyurinankamas qaparisqa. Chaynapis qaqaa Tamrayku sutiyaq kan.

8. Ayllukunapa llaqtakunapa ruraynin

8.1. Chakra tarpusqankunamanta

Mama Victoria Paraqway Taypiqa 70 watayuqmi. Qullqa Pampa llaqtapim kawsan. Qullqa Pampapi imayna chakra tarpusqankumanta willariwasunchik,

Llaqtaypiqa uywaykupa akasqan wanuwanmi tarpuniku. Ima rurukunapas chaywanmi allinmanta wiñan. Llapa mikuykunataqa kusikuywanmi Tarpuna. Ñuqaykuqa kantaray killapim tarpuniku wakinkuqa qipachaykunkum, chaymi wakin ayllukunaqa Puquy Raymi killapiña tarpunku. Chay tarpuykunataqa qipa tarpuywanmi riqsiniku.

Mikunallaykupaqmi ñuqaykuqa tarpuniku. Allpaykuqa manam anchataqa ruruchinchu, chaymi wakin ayllukunaqa karutaraq tarpuq rinku, chaypim ichaqa sarapas kinwapas wiñan. Llullu mikuykunapas chaypiqa anchatam lluqsin. Papa wiñasqanpiqa chuñutapas mikunallapaqmi ruraniku.

Tayta Wilisyanuqa Qucha Pampa llaqtapim yachan, kay markaqa Aya Kuchu suyupim tarikun. Imaymana kawsay tarpusqankumanta willamuwasunchik:

“Kay llaqtaypiqa qichwa runakunaqa tukuy niraq kawsaykunatam tarpunku. Siwarata, papata, hawasta, alwirhasta llapantayá, chaymi llaqtaypiqa mikunallaykupaq tarpukuniku, manamá rantipaqchu, kamachallatam tarpukuniku, chaynam watan watan ruraniku”.

Ichaqa, Qucha Pampa llaqtapiqa, tayta Wilisyanupa wakanqa manam llumpay achkachu kasqa. Aswan aslla wakanmantas lichinta chawaspam kachitapas miskichanapas wiratapas rantinku. Lichita, kisuta rantikuspankus qullqita huñuqku. Qichwa aymara runakunaqa mikuykuna waqaychayta ñawpa pachakunamantaraqmi yachanku. Chaymi, kunankamapas chuñuta, charkita, kayata ruranku.

PRATEC sutiyuq huñum kayna rurasqankumanta kaynata nin: taytanchikpa wasinhinas chakra riqsisqa kakun, chaypis taytanchikpa sutinmanta, llamkaykunamanta rimarimunku, chaypis kutichita ruraspanku kawsanku. Ñawpa ayllukunahinas llaqtakunahinas yanaparikuspanku kawsasqaku PRATEC, (1992, p. 109).

Kaypas kachkan, ñawpa ayllukunas wawankunaman uywankunata saqisqa. Mikuyninkunatapas taqikunapi saqisqa. Chayllatam qipa hamuq runakuna rurallanku. Ichaqa, qichwa runakunaqa manam maqllachu kanku. Aswanmi wasi masinkunawan mallichinakunku, mana riqsisqa runakunamanpas mallichinkum, manam manka kirpachu kanku. Apukunapaqpas Pacha Mamapaqpas rakinkum. Kaynam miranapaq, unanchasqa kananpaq watan watan mikuyninkutaqa uywanku. Chaypa sutinmi “Sumaq kawsay”.

Mama Nildata tapukuptinchik nin: “Tayta mamayqa imayna tarpukuykunata yachachiwarqanku, hatun taytaytapas manam riqsiniñachu, wañukunñam

riki” nispa. Ñawinchasqanchikmanhinaqa, tayta mamam churinkunata wawankunata uñallamantaraq tarpuyta yachachinku. Aswanmi willawaqñinchik taytanmanta yuyarin. Hatun mama taytakunaqa mamanchikmantapas aswan sumaqtam yachachiwarqanchik. Kunanqa manañam kanchu, chaymi llakiwan yuyarini.

8.2. Awaykunamanta

Nildapa Willakuynin

Mama Nildaqa Aya Kuchu llaqtapim kawsan. Paymi awaykunamanta willamuwasunchik.

“Ichaqa kunan pachakunapiqa, wakin yachaqkunaqa huk yachayninkunata qispichispam rantikullankutaq. Kunan pachapiqa manañam chakrallawanñachu uywallawanñachu ayllunkunata yanapan. Puchkaspas wasita ruraspa imam yanapakuna kaptinqa yanapakunku”. Kaynatam mama Nilda niwanchik.

Mama Nilda willakusqanmanhinaqa luqkunatas ruran, uña pachachakunatas, iskachutapas, chukukunatas awan, hinaspa rantikun. Sarwa kanchapis wakin punchawkunapiqa allinta awayniykunata rantikun.

Ñawpa watakunapiqa imaymana rikchaq ruranakunatas rurapakuqku, chaynallataqsi imaymana rikchaq qaytukunamanta wawankupa qispichiqku. Uywakunamanta awaykunata ruraqku. Kayraykus uywakunata uywaqku chaysi qaytukunataqa manaña rantiqkuñachu. Uywankupa millwallanwan pachakunata awaqqku. Achka watañas pachakunataqa manaña rantinkuchu. Millwa uwihamanta qaytukunata puchkaspas walikunata, chukukunata, ukunakunata ruraqku. Llañu qaytuchamantas llampu walitapas ruraqku. Kunansi riki lastikullamantaña ima pachatapas rurachkanku. Chay pachakunaqa taqsasqapas manas pisipachikunchu, sumaqtas quñichikun.

Kunanqa wawankuqa pacha rantiyllawanñas churakunku. Ñawpa watakunaqa paykunallas sutinta churaspankuraq pachankutaqa siraqku.

Kunanñataqsi warmakunaqa rantiyllataña munanku. Chaymi mama Nildapas rantiy pachallamanña yachakurqun.

Chaymantapas mama Nildam kaynatam nin: “imaymana rikuy awasqaytapas qawaspallaymi yacharquni, wakintaqa ñañaymi yachachiwarqan, hinaspapas ipaypa wawanmi yachachiwarqan. Uywata michispaymi michiq masiykunawan aswan awaytaqa nisyuchata yacharqurqani”.

‘Kessel’ hinaspa ‘Condori’ runakunam llaqta runakunata tapupayasqaku, chay tapupayasqankumantam qillqasqa maytuta paqarichirqanku, chaypim kaynata willakunku: “ñuqaga mana yachanichu awayta, yachaykachiwaptinku, aswan qawaspallaymi yachani, hinaspaqa kikillayña rurani” nispas willakuq runa nin. Mama Nildañataqmi kaynata willawarqanchik: “qichwa runakunaqa yachanku ima ruraytapas qawaspallam. Chitakunata, uwihakunata,

michispa. Chaypim, michiq masiykuna pukllaspahina ycahachinakuq”. Chakrakunapiqa uywakunataqa allinllamantas achkayanapaq qispichina. Ima unquykunamantapas hampinas, Mama Pachaman hapipakuspas minkakuna allin miranapaq. Chaymi qichwa runakunapaqqa kay Pachapiqa llaqa imapas kawsayniyuq. Chayraykus kuyakuywan imatapas qawarinku. Allpatapas mamankutahinas kuyanku. Chakratapas rimakuykuspankus yaykunku, qaqatapas rimapakuspas qawanku. Kaynatam nin tayta Kessilwan tayta Condori.

8.3. Llamkayninkunamanta

Saywa huñupa qillqasqanku maytu nisqanmanhinaqa llamkaykunaqa kaynas chanka llaqtakunapiqa: Nawpa watakunapiqa kaynatam llamkarqanku, kunanpas kaynatam llamkachkanku.

Laymi: Laymitaqa sapa watam ruranku. Huk chakrata akllaspankum lliw llaqta tarpunku. Allaynin chayaramuptinpas papataqa hatun ayninakunapim huqarinku. Ima kaptinpas chay kaqllatas allasqankuta rakinakunku. Manas pipas maypas qipachasqaqa kanmanchu. Aswansi wakcha kaqkunataqa llakipayaspa yanapanku.

Ayni: Qichwa runakunaqa ñawpa watakunamantaraqmi aynipi llamkaqku. Chaymi ima sasachakuypipas ñakariypipas runa kaptinqa yanapanku. Chaytam kutichinki aynillawan.

Minka: Kuskalla lliw kumun runa llamkanankupaqmi minkaman riqku. Ayllu kamachiqa qayakusqanta uyarispam rimanakusqankumanhina yanapakuna.

Minkakachiqmi allinta mikuchispa, upyachispa, kusichispa minkaqkunata llamkachiqku. Minlaman riqkunaqa sumaqtam kay minkakuyta chaninchanku. Runakunañataqmi llaqtanta kuyaspanku, waylluspanku kusikuywan llamkaqku. Kay rikchaq llamkaypiqa liw llaqtam sayarinan, manam pipas qipanmanchu.

Llamkay: Llamkaypiñataqmi pipas qullqillapaq imatapas ruran. Chakrata tarpun qullqipa, uywata michin qullqipa, wasita pirqan qullqipa. Kaypiqa runakunaqa qullqipa qmi imatapas ruran. Kaynatam ñawpa watakunapi imayna ayllu llamkasqankumanta Saywa huñu qillqasqan maytupi willakun.

Espinoza Soriano, Waldemar, “Economía y sociedad” qillqasqa sutiyuq maytunpi kaynata rimapayawanchik. Ñawpa ayllukunamantam imayna huñulla llamkay riqsisqa kasqa. Allin llamkananchikpaqqa lliwchanchikmi huk umalla kananchik, chayqa mana kaptinqa manam imatapas ruranchikmanchu. kayna sunquwanmi yaku yarqakunata yaku aysanankupaq ruraraqanku. Kaynata ruraspankum aqu pampa allpakunata ruruchi qku. Purun allpakunapipas achka llamkaykunatam ruraraqaku.

Ayllumkunapiqa, llamkaykunaqa allin qawasqam karqan. Kallpankuta kutichinakuspa allpakunata ruruchirqanku yanapanakuspa. Allpakunapas ayllumkunapa munasqanmanhina, atisqanmanhina rakinaska karqan. Kayna kaspankum ayllumkunaqa hawka, allin kawsaypi tiyarqanku. Paykunapa yachayninpiqa hamutayninpiqa manas runakunaqa chiqninakustinqa kawsanmankuchu. Mana chiqninakuspaqa Mama Pachatapas allin kuyakuywanmi qawanqaku. Kayna umayuqmi ñawpa runa masinchikkunaqa kay pachapis chuya sunqu kawsakurqanku.

3 Taqa

Kaynatam allichakunchik

**Qichwa ayllu runakuna imayna llamkasqanku
Wanka Willka ayllukuna llamkaypaq imayna
allichakusqanku**

Munachikuy

Wanka willka llaqtaqa Chanka ayllu llaqtapa ukunpim tarikun. Ñawpa willakuykuna nisqanpihinapas kay allpapi tarikuq Chuqllu Quchamantam Chanka Ayllu purichiq runakuna paqarisqaku. Chay ñawpa runakunapa churinkuna wawankunam qipa wiñay runakunaqa kanchik. Aswan manam musyakusqanchikñachu. Manañam llaqtanchikpa sapinta rigsinchikñachu.

Tayta mamanchikkunapa yachayninkunataqa umanchikmanta lliwtam picharquwasqanchik.

Kunan machuchakunaqa, payachakunaqa manañam pi Chanka runakuna kasqanta yachankuñachu. Manañam kay allpakuna chanka runakunapa allpan kasqanta yachankuñachu. Maynaña tapupayaptinchikpas manam musyayllapas musyakunkuchu.

Ñuqanchikmi Chanka ayllu kanchik, kay kawsasqanchik allpaqa ñawpa Chanka ayllukunapa allpanmi niptiykipas, manam nisunkim. Kay allpapiqa unayñam kawsakuni. Kay allpakunaqa asinrarukunapa allpanmi karqan nispan kutichikunku, Manam pillapas chanka ayllu imamanta kawsasqankuta riqsinkuñachu. Imata ruraspa mikusqankuta riqsinkuñachu. Imakuna tarpusqankuta, imayna tarpusqankuta yachankuchu. Uywakuna uywasqankumanta, imayna llamkasqankumanta yachaykunaqa watakuna ripusqanmanhinam chinkarqusqa. Manam pipas kay ñawpa ayllunchikmanta yachachisqachu.

Kayraykum llaqta runakuna tapukusqaykuta kutichimuwasqankumanhina willakuykunata allichaykuspa kay maytuta riqsichisqaykichik.

1. Sapsikunapi, kumun llaqtachakunapi llamkay

Aya Kuchu, Wanka Willka suyukunapi kumun runakunapa umanpiqa hinallaraqmi ñawpa tayta mamanchikkunapa imayna llamkaypaq allichakusqan tarikun.

Ñawpa llaqta runakunaqa hawka kawsakunankupaq, mana yarqaypi kanankupaqmi watan watan tarpukuqku, imatapas uywaqku. Allpawan hinaspa allpapi kaq llapa imaymanakunanmi uywanakuqku. Kunanpaq hinallaraqmi chay yachay kachkan.

Manam qullqi chaskiychu manataqmi achka achka allpa ruruchiychu paykunapa munayninqa. Llaqta mana yarqaymanta kananpaq kawsaykuna taqiytam paykunaqa anchata maskanku. Ayllu runakunapa

kawsakuyninmahinaqa manam allin pachakuychu wakcha kayqa. Manam sumaq pirqasqa hatun wasikunapi kawsaychu wakcha kayqa, manam karuyuq kaychu wakcha kayqa. Paykunapaqqa mana piniyuq, mana aylluyuq kaymi wakcha kayqa.

Kaymanhinam yachaqkunata maskaspayku imayna kawsanankupaq allichakusqankumanta willawanankupaq tapurqaniku. Kaynatam paykuna tapukusqaykuta kutichiwaraqanku.

Marya Sullka Wamanpa willakuynin

Payqa, 70 watayuqmi, Wankapi, Aya Kuchu llaqtapim yachan.

Tapuy: Mama Marya, ¿ima llamkaykunatataq wawaykikunaman yachachirqanki?

Kutichiy: Ñuqaqa chakrapa llamkayta, awayta, uywa michiytam yachachirqani. Piwi wawayqa manam chakra llamkaytaqa munaqchu, aswanmi Lima llaqtaman ripuspa qatupi llamkan, pachakunatam siran. Ñuñu paqwa mamachayqa allintam tarpun, aswan payqa rantikunanpaq imam chakrapa llamkan. Kunan qipa warmakunaqa manañam chakrapa llamkayta munakunkuñachu.

Epifania Huarocc Roca willakuynin

Epifania Waruq Rocaqa 67 watayuqmi, Tansiri ayllupi, wanka Willka suyupim kawsan.

Tapukuy: Mama Epifania, ¿ima llamkaykunatataq wawaykikunaman yachachirqanki?

Kutichiy: Yachasqay ayllupa allpanpiqa achka achka uywakunam wiñan. Uywa uywaypim yaqa llapachayku llamkaniku. Ñuqapaqa achkam paquykuna uwihaykuna kan.

Aylluy allpapim suyu kamachikuq uwihakuna paqukuna qawaq llamkanata paqarirqachin. Chaypiqa ayllu runakunapa churillankum llamkanku. Chaypim uywa millwa, aycha akllayta yachachinku. Chaypim imayna millwawan awaykuna awayta yachachin. Warmikunam imaymana awaykunata ruranku hinaspam Lima llaqtaman apachinku. Iwrupa, Ispaña llaqtakunamanpas apachinkum. Churiykunapas chaytam ruranku. Manañam churiykunaqa chay wasipiñachu llamkanku. Kikinkukupa paqarichisqan llamkanapiñam awaspanku llamkakunku.

Llamkaytaqa manam lliw runakunachu hina kaqlata qawanku. Wakinkum llamkayta ñakakuywan tinkuchinku, hukunañataqmi kusikuywan tinkuchinku. “Urkuykipa humpinwan mikunki” nispam taytachapas nirqan. Chaymi taytachapi iñiq runakunaqa llamkaytaq ñakaytahina qawanku. Anti runakunañataqmi, Qichwa runakunañataqmi llamkaytaqa raymitahina hatun kuskuytahina qawanku, chaymi ima llamkaypipas mikuy, takiy, tusuy, upyay ima karqan.

Enrique González Carré runam kaynata rimapayawanchik. Llamkayqa manam llutanpi llamkaychu. Llamkayqa hatun kawsaymi, taytachawan apukunawan rimanakuymi. Llamkayqa taytachaman haywakuymi, allpawan chakraqa wakakunapa wasinmi. Pipas wañuptinqa hatun aya mayuman rinaqa yachasqañam karqan. Chaypim imaymana rikchayniyuq sumaq yana papakuna rurun.

Llamkayqa lliw ayllupam, manam huk runallaqa ñuqapam kay yachayqa nispaqa nimancho. Yachayqa lliw ayllu runakunapam. Allpapa churinhinam kaqllanpi mana pantaspa llamkayqa. Kaynatam aylluypi llamkayta qawanku, llamkana kaptinqa manam pipas pantanmancho. Kayraykum qilla runakunataqa, mawla runakunataqa pinqasqa. Llamkanaqa manam watasqhina llamkanapaqchu, manam; aswanmi kawsayhina kacharisqa. Takiwan, tusuywan, raymiwan, mikuywan kuskachasqan llamkayqa paqarin. Llamkayqa manam llaqtakunapihina qawasqachu, manataqmi huk runapa kamachisqancho.

Manam qullqi mirachinapaqchu llamkanchik, sapa punchaw kawsanapaqmi llamkayqa. Ayllunchikkuna yanapanapaqmi llamkayqa. Watan watan rayminapaqmi llamkana. Kaynata ruraspam llamkaytaqa mana chiqninchikchu, aswanmi hatun raymitahina uywanchik. Llamkayqa kawsaymi,

runapa qispikuyninmi, kusikuyninmi; chakrata llamkaspa, uywata uywaspam Qichwa runaqa kawsaywan uywachikun. Kaymi allin kawsayqa. Kay rikchaq llamkay qawayqa Iwrupa runakunamantaqa ancha anchatam karuchakun, paykunapa umanpiqa ñakakuymi, pisipaymi, machuyachiymi llamkayqa.

Ayllupi, sapsipi Qichwa runaqa llamkaywanqa tinkinasqahinam tarikun. Llamkaspam runahina qawakun. Llamkaywanmi qispikun. Llamkaypa wischusqanmi, llamkaypa waqsisqanmi kamachikuqkuna, mistisukuna, michuqkuna, imapas tukuylla tukuqkunam tarikunku. Hukkunam chaykuna, paykunatam tusuykunapipas takiykunapipas pinqaqhina asichikuqhina takipayanku, tusupayanku.

2. Ayllupura allichakusqanku

Wanka Willka hatun suyupa ukunpi tarikuq uchuy ayllukunaqa, llaqtakunaqa ñawpa Chanka llaqtakuna allichakusqanmanhinaraqmi kanankama allichasqa tarikunku. Paykunaqa pi chay yachaykuna saqisqantaqa manañam musyakunkuñachu. Paykunapa umanpiqa tayta mamankupa tayta mamanku rurasqankutahinam yuyanku.

Imayna sapsipura, llaqtapura, ayllupura allichakusqankumantam llaqta masinchikkunata tapurqaniku. Kaynatam paykuna kutichikamunku.

Lourdes Espinoza Kanchuripa willakuynin

Mama Lourdes Espinoza Kanchuripa 70 watayuqñam, Tuqas sutiyuq ayllupim (Wanka Willka) kawsan.

Tapukuy: Mama Lourdes Espinoza Kanchuripa imayna ayllun allichakusqa kasqanmantam willawasunchik.

Kutichiy: Llaqtaypi llumpaymi uywa suwaqkuna kan. Sara tipiypiñataqmi llumpay pistakukuna rikurimun. Kayraykum Chachas llaqtawan Nina Pampa llaqta huñunakuykuspayku sumaqta rimanakuykuniku. Hinaspam Pampas llaqta kamachikuqta yanapawanankupaq mañakuykuniku. Sasachakuyniykutam riqsichiniku hinaspam akchinakunata, putaskunata kasakakunata punchukunata quwanankupaq mañakuniku. Hinallataqmi Nina Pampaman riq karu ñanta qawanankupaq kachakukunata mañakuniku. Ichaya manaña runa chinkachiqkuna rikurimunmanñachu. Ichaya manaña runakunapas wañunmanñachu. Ayllukunaqa ayllunku chinkaptin waqankum.

Mama Lourdispa nisqanmanhinaqa llaqtachakunaqa uchuylla kaspaga kallpayuq kanankupaqmi huñunakunku. Huñunakuspankum suyukuna kamachikuqkunatapas yanapanankupaq kallpawan mañakunku. Suwakunamantapas, pistakukunamantapas amachakunkum.

Rigoberto, Postillon Quriqa willakuynin

Tayta Rigoberto, Postillon Quriqa 70 watayuqmi, Wachu Qullpa, Wanka Willka allpapim kawsan.

Tapukuy: Tayta Rigoberto, Postillon Quriqa imayna llaqtan huk llaqtakunawan qawanakusqankumanta willawasunchik.

Kutichiy: Aylluyqa patqankunawan, chitqankunawan, wakinkunawan huñunasqam tarikun. Santa Inis sutiyuq llaqtachallawanmi hukmanyasqa tarikun. Paykunaqa manam imapipas yanapakuyta munankuchu. Wakinkunawan hawkam yanapanakustin llamkaniku.

Kaypiqa llaqtapi kaqkunallam llamkaniku. Kumunmi llamkasqaykumanta qullqita haywawanku. Muyuspa muyuspam llamkaq yaykuniku.

Ñuqaykuqa, mañawaptinku “Pueblo Libre” sutiyuq aylluta uywa suwakuna rikurirqamuptin yanaparqaniku. Suwakunata maskaspayku, kamachikuqkuna uyariwanankupaq qaparkachastinmi yanapakurqaniku.

Sapa wasipaq Wanka Willka suyu qullanaman quñichikuqkunata mañakuptiykuqa manam “Pueblo libre” runakuna yanapawarqankuchu chaymi ñuqaykupas paykunamanta asurikunikuña.

“Organización comunitaria” sutiyuq qillqasqa maytupim nin. Ima sasachakuypas rikurimuptin allichanankupaq runakunaqa huñunakuspam rimanakunku. Kaynam kumun ayllukunaqa allichakunku. Sasachakuykunaqa ayllu rikchayniyuqpas qullqiman tupaqpas takiman tusuyman tupaqpas llamkayman tupaqpas, mana chayqa kamachikuykunaman tupaqpas kanmanmi.

Runakunapa kawsaynin rikurimusqanmanta pacham wakin runa masinchikkunawan huñunakuyta maskarqanchik. Huñunakuspallam ima sasachakuymantapas hawka lluqsinchik. Kayna kуска rimanakustinmi mana sasachakuspalla mikuyta, pachata, wasita ima tarirqanchik.

Warmikunawan qarikuna kuskachakuspankum imaymana hatun llamkaykunata qispichirqanku. Kuskankum runapa kawsayninta tikraspa wiñachirqanku. Kayna huñunakuspankum runa masinkuna uywahinata uywaqkunata chinkachirqanku. Kaynam huk sumaq ruraykunata llamkaykunata tarirqanku. Yuyaymanay:

Kuska rimanakustin kawsayqa llaqta purichiq runakunata wiñachinmi. Paykunam wakin runakunapa munayninta purichin rikurichin. Paykunam huk runakunwan rimanachiwanchik hinaspa hukpa rimasqanta mana pingaspa uyariyta yachachiwanchik.

Kumun llaqtakuna allichakunapaq yachachiykuna

- Munaq runakunam mana pipapas kamachisqan huñunakunku, hinaspa ima sasachakuypas allichakunanpaq ñanninta maskanku.

- Munasqanku rurakunapaqmi llapa ima ruraykunata allichanku, imayna qati qatilla llamkay rurakunanpaqmi allichanku.
- Allichakusqankumanhina llamkaykunatam llamkanku. Rurasqankutam tupunku.

Ayni

Kay rikchaq llamkaywanqa lliw aylluchakusqa runakunam yanapakustin llamkaqku. Kay rikchaq llamkaywanmi llaqtapaq imapas allin kasqanta pirqaqku, chakrakunapi llamkaqku. Pacha muyusqanmanhinam, puquy pachapiqa chakrata chakmaspa wanuchaspa rumichaspam llamkaqku. Usya pacha ukupiqa tarpuyta huqarispa wasita pirqaspa chakakunata allichaspa imam llamkaqku.

Minka

Kay rikchaq kуска llamkaytaqa huk niraqmi karqan. Minkawanqa llaqtapaq allin kaq ruraykunatam llamkaqku. Chakra parqunapaq yarqakunata, qarpakunata, pata patakunata, chakakunata, wakakunata, llaqtakunata, charki rurana wasikunata, qullqakunata, uywa kanchakunata, chakra harka q kanchakunata, wakakuna allichayta, pampana wasikunata ima kusilla ruraqku.

3. Ayllu llaqtakunapi mirachina llamkanakuna

Wanka Willka uchuy llaqtachakunapiqa runakuna kawsakunankupaq imakunatapas mirachisqankumantam tapupayasqa runakuna rimapayawasunchik.

Feliciana Rios Sotuja 67 watayqmi, Pachaqla, Wanka Willka suyupim kawsakun.

Tapukuy: Mama Feliciana, ¿llaqtaykipi imaynatataq imaymana kawsaykunata mirachinkichik?

Kawsay huqariy pachapiqa aylluypiqa kaynatam yanapakuniku. Papa allay pallaypi, chuñuykuta ruraspa, uywaykuta michispa.

Wanka Willka llaqtataqa imapas kaptillanmi illaq kaniku, yanqanpiqa manam illaqchu kaniku. Papachayta qipirikusqam, chuñuchay qipirikusqam, mana chayqa paquchayta nakaykuspay aychan qipirikusqam riq kaniku, hinaspa llaqtapi rantikurqaniku. Rantikusqay qullqiwañataqmi wasiyman kutikamunaypaq rantipakuq kani. Qatumanmi chuñuta apaq kani, mana kaptillanmi wanka Willka llaqtata kunanqa illaniku.

Paquchaytañataqmi kamalman apaq kani. Kay watakunapas hinallam llaqta masiykuna uywankunata rantikuchkanku. Huk warmi masiykunaqa llaqta masinku imatapas maskasqanmanhinam rantina wasitapas kicharqunku. Imapas mana kaptillanmi wanka Willka llaqtata kunanqa illaniku.

Mama Sutupa willakusqanmanhinaga, ñawpa runakunaqa manam hatun llaqtakunaman yachakasqachu karqanku. Paykunaqa ayllunpi imatapas mirachispallankum hawka kawsakurqanku. Kay qipa watakunaqa manañam chay rikchaq kawsakuy kanñachu, manañam uywa uywayllatapas runakuna yachañachu, manañam chakra tarpuyllatapas munankuñachu, llaqtallapiñam llamkakuyta munanku. Kay rikchaq kawsayman runakuna sunqun muyurquptinmi uchuy aylluchakunaqa chinkachkanña hinaspan aswan llaqtakunaqa llumpayta wiñakuchkan.

Roberto Pichardo Gomispa willakuynin

Roberto Pichardo Gomisqa 71 watayuqñam, Tinkir Qasa ayllupi, Wanka Willka suyupim pay yachan.

Tapukuy: Tayta Roberto, ¿llaqtaykipi imaynatataq imaymana kawsaykunata mirachinkichik?

Sapsiypiqa, aylluypiqqa wakatam uwihatam uywaniku. Ima sasachakuypas rikurimuptionqa, ima raymipas rikurimuptionqa huknin uywachaykutam hapiniku hinaspan rantikurquniku.

Llaqtaypiqa lliwchaykum imatapas rurani. Pipas wañukuptionkuqa lliwchaykum qullqita apastinpas mikuyta apastinpas wañukuqpa ayllunta kuskachaniku. Tarpuy qallaykuptionqa sapa llaqtapa chitqanmi mitanakuspa tarpuniku. Yachay wasi pirqay tukurquptionqa lliwchaykum qullqita apaspayku kuyakuyniykuta apaspayku, kaypaqmi uywachaykuy allin. Kaynam ñawpa tayta mamanchikkuna kawsakurqanku, hatun mamaymi wallpa uywasqanta willawarqan, hinaspas maki makita Wanka Willka llaqtaman rispan allpasapakunaman. Runtuta apaspas manas lliwtachu rantikamuq wakinkunataqa luqlu kasqanrayku kutichimuq.

Tayta Ruwirtupa willawasqanchikmanhinaqa lliwchanchik yanapanakuspa, ayninakuspa kawsayqa ancha sumaqmi. Kaynam ñawpa llaqtanchikkuna kawsakurqanku. Manam wakcha runaqa karqanchu. Manam pipas saqisqahinaqa waqsisqahinaqa karqanchu.

“Economía indígena y mercado” sutiyaq qillqasqa maytupim kaynata nin. Ayllu llaqtakunapa kallpanqa haywakuypi, hinaspachaskiypim tarikun. Kaynatam llaqtapa munasqan kamachikun. Lliwmi yanapakunanchik nispan llaqta rimapayawanchik. Llaqtapa kallpanqa runapa rurasqanpi sapichakun, paymi ayninakuspa kawsanan. Huk llaqtakunapa umanpiqa imapas huñuyllam, imapas taqiyllam, ayllu runakunapa umanpiqa imapas aypuyllam, uywasqanku haywayllam kan.

Kuyanakuypi sapichasqa wiñayqa ancha riqsikuytam apamun, kayna kawsakuytam allin kawsaywan riqsinchik. Kay rikchaq llaqtakunapiqa kaymi hatun kamachikuy: ima haywasqaykipas kutichinallam kanqa. Chaynaqa munastin mana munastinmi haywasusqaykitaqa chaskinayki. Kayta ruraspam wiñaypaq ayninakuy kawsananta maskanku.

4. Ayllukunapa qullanankuna

Yapamantam tayta Roberto Pichardo sapsin imayna allichakusqanmanta rimapayawasunchik.

Tapukuy: Roberto, ¿llaqtaykipi imaynatataq kamachikuq qullanakunata churankichik?

Llaqtaypa qullananqa ancha umasapam. Qatiqnin qullanapas hinallataqmi. Ñawpa watakunaqa mana qullanayuqmi

karqaniku, llaqta umalliqllam karqan. Paykunam Wanka Willka llaqtapa qullananwan amawta apachimuwanankupaq rimanakuqku. Manam riki amawtayku warmakuna yachachinankupaq aypakuqkuchu, hinallataqmi “Word Vision” sutiyuq huñutapas mañakurqanku. Kay huñum watan watan warmakunapa llamkanankuwan yanapawanku. Hinallataqmi, papa tarpuy llamkaymanpas churaykuwarqanku. Kay llamkaypim lliw ayllukuna llamkarqaniku. 7 rikchaq papa kapusuptiykiqa chaytam apanayki, chaymanhinam qullqita haywarqanku. Wakinkunaqa 2 rikchaqllatam apaqku, aswan chaykunaqa allin allin papakunam kanan karqan. Aruwa papamantaqa achka qullqitam chaskiq kaniku. Kayna kananpaqmi Wanka Willka suyupa qullanan kamachikurqan.

Kunanqa Tampu sutiyuq llamkanam rikurirqamun, kaymi **Caritas** huñupa yanapakuyninwan tampu wasiykupi allinllamanta qispichkan.

Tapukuy: mama Feliciano, ¿llaqtaykipi imaynatataq kamachikuqkunata qullanakunata churankichik?

Ñawpa watakunapiqa, kawsasqay llaqtapiqa, manam yanapawaqniyuq llamkana karqanchu. Manam qullanaykupus yanapawaqkuchu. Aswan, “*Lanas y ovinos*” sutiyuq llamkana, 5 ñawpa

watapi rikurirqamurqan. Lliw uwihayuq paquyuq ayllukunam riqsichikuspayku yaykurqaniku. Chaypim awqa kaniku, millwatam rantiqku. Kaymanta kay llamkana Pawqarayman suchupurqa.

“Cuna Mas” sutiyuq llamkanapas chayarqamurqam. Chaypim wawankunata warmikuna saqirqanku. Anchatam warmikunata yanapawarqanku. Uña wawachayuq kaq warmikunaqa hukkunapa wawankuta qawaspankum llamkarqanku. Kunanñataqmi parqunapaq hinaspa chakra yapunapaq muhukuna sutiyuq llamkana chayarqamun, tarpukuqkunatam yanapakuchkan, chakra allin tarpuq yachaqkunam yanapawachkanku. Tarpukuyniykuwan rumi mana yaykunarpaq qawachkanku. Hinallataqmi muhukunatapaspas quwachkanku. Tarpuyunykupim yanapawanku. Allin miraq quwikunapa wasintapas rurarqanikum, chay quwikunataqa tawa killallapim rantikuchkanikuña. Kay rikchaq llamkaykunataq sipaskunawan maqtakunaqa manañam munankuñachu, chaymi huk llaqtakunaman llamkaq ripuchkanku.

Mama Wilisyanapa willakusqanmanhinaqa, ayllukunaqa manam sapallankuqa kawsayta atinkuñachu. Piru suyu kamachiqkunam makin huqariyta yacharqachinku. Ayllukunaqa manañam kkillankumantaqa llaqtankupaq ima ruraytapas munankuñachu. Imatapaspas qullqillapaqmi kuyuchinku. Manañam purinanku ñankunataqa allichankuñachu, yaku purinan yarqakunatapaspas manañam pichankuñachu. Ayllukuna kayna rikurirqunanpaqmi imaymana yanapakuq huñukuna huchayuq. Kay huñukunam qullqi huñunanrayku, qullqisapa runakunamanta qullqita mañakunku. Wakchayasqa ayllukunatam, mana imayuq runakunatam yanapasaqku nispallam qullqita maskanku. Allinlla qatipaykusqaqa manayá chay qullqi tarisqankuwan llaqtapaqchu. Qullqi maskaq runakunam qullqichakunku, puchuchallantañam runakunaman chayan. Chayna kachkaptinpas qilla kaymanmi ayllu runakunata yachakarqachinku.

5. Suyukunapi llamkaq huñukuna

Lourdes Espinoza Kanchurinpa willakuynin

Tapukuy: Mama Lourdes, ¿Imaynataq llaqtaykipa kamachikuqnin hawa kamachikuqkunawan rimanakun?

Kutichiy: Tukas llaqtaykupiqqa anchatam sarawan papa wiñan. Watapim kimsa kutita tarpuniku. Ñawpa watakunaqa Wanka Willka qatukunakupim ñuqaykupas kawsayniykuta qawachirqaniku. Wakintam qatuman runakuna qawanankupaq apaq kaniku wakintañataqmi qatu suyupa taqinanman aparqaniku. Chaypim paykuna huk suyukunamanta hamuq runakunaman kawsayniykuta qawachiqku. Allinnin kaq papatawan saratam qawachinankupaq apaq kaniku riki.

Kunanqa Hunin qatukusqanpim tarikuniku, paykunam allin sumaq sara muhukunawan yanapawanqaku, chayllachu wanutapas yaku taqina taqikunatapas apachimuwankum.

Mama Lourdispa rimasqanqa, manam tapukusqaytaqa kutichinchu, payqa llaqtanpi tarpukusqanmanta rimapayawanchik. Maypi maykunapi tarpuyninku rantikusqankumanta rimapayawanchik manam imallatapas kamachikuqkunmantaqa imatapas ninchu.

Marya Sullka Wamanpa willakuynin

Tapukuy: Mama Marya, ¿Imaynataq llaqtaykipa kamachikuqnin Wanka Willka suyu kamachikuqninwan rimanakun?

Kutichiy: Ñawpa watakunapiqa manam pimantapas llaqtayqa yanapakuyta chaskirqanchu. Wakñaña manchakuypaq llullla hamukusqankuraykupas manam yanapawarqankuchu. Hayka kutitaya Wanka Willka suyu kamachikuqman mañakuyniykuta rimasparaq qillqasparaq mañakurqaniku. Huk kutim ichaqa wayra wasiykupa qatanta apakusqanrayku kalaminakunawan yanapawarqanku. Chay watakunaqa ñuqam llaqtaypa kamachikuqnin karqani. Hinallataqmi kamachikuqkunata tarpukunaykupaq muhukunawan yanapawanankupaq mañakurqaniku. Yukaliptu muhuwan yanapawanankupaqmi mañakurqani, aswanmi paykuna yukaliptu muhuta wiñachispanku tarpunaykupaq uña yukalituchakunata quwarqanku. Hinallataqmi llaqtaykupi mana kapuqniyuq runakuna pisi qullqillawan mikunankupaq mañakurqaniku. Llaqtaypiqa 6 uña llaqtachakunapi rakinaspam karqan.

Sapakamapaqmi yanukuna wasi rikurinanpaq llapa imaymanawan yanapawarqanku. Kaykunawanmi Wanka Willkapa kamachikuqnin llaqtaykuta yanapawarqanku. Kunanqa warmi kallpachasqa kanapaqpas llamkana kachkanñam. Kunanqa warmikunapas ruranakunata ruraspanku llamkanñam. Kikinkuña sachachakunatapas rantikunankupaq wiñachinku. Chayllachu, kamachikuqpa yanapakuyninwan kunanqa warmikunapas huk suyukunaman rurasqankuta qawachikustin illankuñam. Kaykunata ruraspankum qullqi huñuytapas yacharqunkuña.

Hatun tayta mamaykunam qarikunalla llamkasqankuta willawarqanku, paykuna nisqanmanhinaqa warmikunaqa chakrallapi wasillapis wawankuta uywaqku.

6. Anti warmikunapa kallpachakuynin: Suyukunapi allichakusqan

“Empoderamiento de la mujer” nisqam llamkanantam suyukunapa umalliqninkuna paqarichirqanku. Kay llamkaypim warmikuna kikin munasqanmanhina kawsakunanpaq, kkillan qullqi tarikunanpaq ima yachachirqanku. Rimayniyuq kanankupaqmi yachachirqanku. Warmihina alliqninkunatam riqsichirqanku, chaymanhina manaña pipas usuchinanpaq, manaña pipas saruchananpaq.

Manam qariwan kуска chay kaqla qawasqachu karqanku, qarikunallam ima llamkaypipas kaqku, qarikunallam llamkaspakupas achka qullqita chaskiqku, warmikunaqa manam. Warmikunaqa sasatam llamkaytaqa tariqku, tarispapas pisi qullqillapaqmi llamkaqku. Millay unquy rikurimusqan watakunapas warmikunallam llamkayninkuta chinkachirqanku, qarikunaqa manam llumpaychu. Chayllachu, hinallaraqmi runakunapa umankupi kay yachay tarikun: warmikunaqa wasillapaqmi, warmikunaqa yanukunallanpaqmi taqsakunallanpaqmi, chaynam kachkanchik.

Kallpachakusqa warmikunaqa kkillankumantañam ayllu ukupipas yanapakunku. Manañam qarikunatapas, ñawpa watakunahinañachu manchakunku. Kunanqa kacharisqahinañam mana pitapas qipachaspaqa, mana pitapas pinqaypi churaspa ayllupi yapakunku.

Kallpachakuna ukunpi kaqkuna

Kaynin. Kayqa kaymantam rimachkan: sapa kutilla qullqi chaskiy, allpakuna, ruranakuna hinaspa makinakuna. Kaykuna kasqanmanhinam warmikunaqa kallpasapa qawakunku.

Yachay, ruray yachay. Yachayniyuq runaqa, yachaysapa warmiqa maypipas piwanpas manam saruchikunqachu. Yachayniyuq warmiqa hawkam kakun imapas rikurimuptinqa manam chinkachinchu, chaynam qaripas, yachayniyuqkunaqa allin riqsisqam kanku.

Munay. Kallpaqa runapa ukunpim tarikun. Umanchikpim kallpaqa tarikun. Nunanchikpim kallpaqa tarikun. Imatapas munaspaga munasqanchikmanhinam tarinchik. Kaypim manchakuyninchik, kusikuyninchik, hawka kay, imayna qawakusqay, imayna manchakusqay kan.

Atipay. Atipayniyuq runaqa mana pitapas tapukuspam imatapas ruran. Mana manchakuspam ima llamkaymanpas churakun. Mana pipapas umachasqanmi, mana pipapas watasqanmi hawka purikun.

7. Hawa suyukunapi huñunakuykuna

Tayta Eusebio Chillikupa Willakuqa 66 watayuqñam, Pawqara llaqtapi, Wanka Willka suyupim kawsan.

Tapukuy: Tayta Watuku, ¿Imaynataq llaqtayki umalliq runa hawa suyukunapa kamachikuqninkunawan rimanakunku?

Ñawpa watakunaqa huk hawa ayllukunapa qullanankunawan llaqtanchik kamachikuqpa rimanakusqankutaqa manam uyarirqanchikchu. Aswan huk watakunam ichaqa hawa suyukunamanta llamkanakuna chayakurqam. Mana imayuy runakunapaq atiyinkunata wiñachinankupaq munachiykuna chayamurqam. Hatun hawa yachay wasikunapi maqtakuna pasñakuna yachaynin qispichinankupaq yanapakuy hamurqan.

Kay llaqtaykumantaqa achkam Iwrupaman ripurqanku. Wakinkum kutimurqanku, wakinqa manañam. Chaypaqmi pi runakuna ancha wakcha kasqanku yachanankupaqmi tapukuykunata apachimurqanku, pikuna mana taytayuq mana mamayuq yachanankupaqmi tapukuykunata apachimurqanku. Wawqiyimi hawa suyuman ripukurqan, hinaspam kawsaypi llapa ima rikurisqan willakuqhinaña llaqtaykuman kutimurqan. Hawa hatun suyukunaman ñawinchaq rimanankupaq imakunataq mañakurqanku. Kaykunallatam: pasaypaq mana imayuy kay hinaspa yachay wasinkupi yachaynin sumaq qispisqa kanallanta.

Kaymantam mama Marya Sullka Waman tapusqaymanta kutichiarqan

Tapukuy: Mama Marya, ¿imaynataq llaqtayki umalliq runa hawa suyukunapa kamachikuqninkunawan rimanakunku?

Llaqtaypiqa manam kamachikuqkuna hawa hatun suyukunapa kamachikuqninkunawan rimanakunkuchu. Ñawpa watakunaqa awqahina kanankupaqmi ichaqa rimanakurqanku. Aya Kuchum ichaqa yachakuqkunata Aya Kuchu hatun yachay wasinpi munasqaykuta yachanaykupaq riqsichiarqanku. Kaynam watasqahina llaqta kamachiqmanta karqaniku. Chakra tarpuymanmi wischukuykurqaniku. Wakin aylluykunaqa mana pipapas yanapasqanmi churinkunata wawankunata yachayninta qispichirqanku. Qullqitam, mikuytam churinkunaman wawankunaman apachiqku. Kunanqa imaymana yanapakuykunañam rikurirqamun. Manañam pipas qipanñachu. Ñuqayku payachakunaqa manañam chay yanapakuykunaman aypayta atinikuñachu.

8. Hawa llaqtakunawan rimanakuy

Kaymantapas tayta Eusebio Watuku Chillikum rimapayawasunchik

Tapukuy: tayta Eusebio, ¿imaynataq llaqtayki umalliq runa hawa suyukunapa kamachikuqninkunawan rimanakunku?

Llaqtaypiqa, ñawpa watakunapiqa umalliqninmi karqani. Chay watakunaqa manam llikapura karqanchu, manam qayanakuna karqanchu. Kamachikuqkuna huñunakuyta munaptiykuqa kikiymi achikyayllata wasin wasin rispay willamuq karqani. Willasqaymanhinam lliwchanku, karupi yachachkaspankupas, huñunakuypi kananku karqan.

Yachay wasikunaqa yachasqaykumanta karu karupim tarikurqanku, chaymi wakinkunaqa saqirqurqanku. Hukkunaqa Lima llaqtata ripukurqanku. Wakinkum kutimuqku wakinkuqa llamkayta tarirquspankum manaña kutimuqkuñachu. Kutimuqkunaqa Lima runa hinañam pachasqa hamuqku. Lima runahinañam puriqku, rimaqku, ñachqakuqku, mikuqku, takiqku. Ñuqaykuqa paykunapa rurasqanta qawaspaykum mana riqsispayku hakarayaqhina qawaq kaniku. Kunanqa aswanñam, manañam runa simi rimaytapas ayllu pachawan churakuytapas munankuñachu.

Mamaymi kaynata willawarqan: mamakuchakunas ima musuq yachaykuna yachaytapas manaña munasqakuñachu. Imachiki chayqa nispaq niqku. Ñuqapas manañam kunan imayna runakuna kawsasqankuwan hawkañachu kani. Warma kaptiyqa riqsisqa mana riqsisqa runakunatam kuyakuywan rimakuykuq kaniku. Kunanqa riqsisqa runallatañam qipa wiñaykunaqa rimakuykuspapas rimakuykunku.

Mikunaykupas chakramanta llusqsimuqllamá karqan. Chupitapas mana yuyuyuqllatam chupikuq kani. Manam haykapipas kuchuchikurqanichu. 5 wawayuqmi churiypas, 4 qayanayuqkama, hinsapapas yachay wasipim tarikunku. Unaykuptinqa piñakuchkanñam. Ñuñupaq wawaqa 5 watayuqñam, paypas mana qayanata quykuptiykiqa waqachkanñam. Mana qayanata qawachiptiykiqa waqachkanñam. Imamá kayqa.

Sipaschakunañataqmi kayna
chiri pachapi aqsuchallanwan
purichkanku, Ñuñunkutapas
qawachikuqhinañam
pachakunku. Takiykunata
wañuchinakunankukama
uyarinku. Tayta
mamankunañam
churinkunata wawankunata
kasukunku.

Ñuqaykuqa mamaykupa
ñawinta qawaykuspallaykum
manchakuyllamanta imataps
ruraq kaniku, kunanqa
manañam.

‘Google’ nisqanmanhinaqa.
La ‘globalización’ simiqa,
qullqiman maskayman tiqsi
muyu tikrakusqanqa unay
unay kawsaymantaraqmi
hamun. Runakunapa musuq
hamutasqankunawan
imaymana makinakuna paqarimusqanmi lliw tiqsi muyu huk
llaqtahinalla qawakuchkan. Lliw tiqsi muyupi llamkanakunam
hukllawanakuchkanku, aswanmi rantinakuykunawan hinaspa
imaymana qullqi purisqanwan. Kay rikchaq ruraykunam
llamkayninmanta runakunata wischuchkan. Runaman rikchakuq
rurasqa runakunallañam llamkachkanku, chayraykum kawsaq
runakunapa manaña llamkay tarikunñachu.

Yachaykunapas hatun suyukuna rakinakusqan allpakunapim haywanakuchkanku. Hatun suyukunapa huñunakuyninqa manam qullqillapichu, manam llamkanallapichu rikurimun, takiykunapipas usansakunapipas, pacha qawaypipas rikurimuchkanmi. 1980 watapiraqmi kay tiqsi muyu huñunakusqanqa rikuriyta qallaykamurqan.

Borja hinaspa Castells runakunapas *“Lo local y lo global”* sutiuyq qillqasqa maytunpim kaynata nin: Imaymana willanakuykunawan llaqta qaway. Tinkinasqa tiqsi muyuyupa rikchakuyninqa kaykunam: Lliw llaqtakunatam huñuparqun hinaspapas wakin runankunataqa hurquparquntaqmi.

4 Taqa

Ñawpa kawsayninchik

Chanka Ayllupa kawsaynin

Wanka Willkapi yachaq runakunatam Chanka runakunamanta tapukuni, manam pipas riqsisqañachu. Huktaraq huktaraqmi paykunamanta tapukuni, yanqam chiriwan wankikusqa, runakunapa kuyakuyninwan kallpachakusqa llaqtan llaqtan ñawpa kuraq tayta mamanchikkunamanta tapukustin purini. Llaqtallanku imayna rikurisqanmanta, llaqtankuman runakuna chayamusqanmantam ichaqa tayta mamankuta yuyarispa, hatun tayta mamankupa willakusqanta yuyarispa sumaqta willakunku.

1. Pikunataq karqanku

Chankakunaqa ancha ancha manchakuypaq piña piña awqakunam karqanku. Kallpanmanhinam, munayninmanhinam paykuna Tawantin Suyupi kaq llaqtakunata llaqtanman huñuyta munarqanku. Kayta munaspankum Qusqu allpakamam chayarqanku, hinaspan Inkakunawanpas awqanakuyman yaykurqanku. Chay awqanakuyxim inkakuna, Pacha Kutiqa pusaqan, Yawar Pampa sutiyuq allpapi llallirurqanku. Awqanakuymantam asqan Anqu Wallu, chankakunapa qullanan, yunka allpakunaman lluptirurqan, hinaspan Lamas llaqtata paqarichirqan.

Chanka runakuna iñiyinmanhinaqa, pumapa churinkunas kankuman karqan. Pumapa rikchakuyinwan tupachikusqankuraykum paykunapas pumahina piña piña, wayrahina pawaykachaqa, kallpasapa runakuna karqanku.

‘Inka Garcilazo de la Vega’ Chankakunamanta rimaspa kaynata nin. Liyun taytayuq kasqankutam llumpayta rimapakuqku. Kayraykum hatun rayminkupi liyunhina pachakurquspanku 24 runakuna tusuqku. Kaynam karqanku manaraq Inkakunawan llallichikuchkaspanku, hina kaynallataqmi Inkakunapa kamachisqan kachkaspankupas karqanku. Ñuqam kayna pachakusqa taytachapa rayminpi tususqankuta qawarqani, nisan willakun.

2. Maypitaq Chanka ayllu paqarirqan

Ñawpa unay unay ayllukunaqa paqarina sutiwanmi maymanta rikurimusqankuta suticharqanku. Chay paqarinakunaqa kanman karqan machaypas rumipas quchapas mayupas qaqapas wayqupas. Chaymi paykunaqa paqarimusqanku paqarinata anchata riqsikuspanku kuyakuywan hayqakuqku. Chaymi Inka ayllupas Tampu tuqumanta llusqimusqaku, huk willakuymanhinaqa Titi Qaqa quchamantas llusqimusqaku.

Chanka ayllupas, inkakunahinas, Chuqllu Qucha sutiyuq quchamanta llusqimusqaku. Anqu Wayllu sutiyuq runas kay quchamanta llusqimusqa. Kay quchaqa ancha ancha chiri sallqa allpapim, Wanka Willka suyupi tarikun. Kay quchamantam Pampas sutiyuq mayupas paqarin. Pampas mayuñataqmi Aya Kuchu hinaspa Apu Rimaq suyukunata rakin.

Waman Puma Ayalapa nisqanmanhinaqa Anqu Wayllu Chanka sutiyuq runas Chuqllu Qucha suituyuq quchamanta llusqimusqa. Paywan kuskas 50 waranqa hunu runakuna llusqimusqaku. Anqu Wayllu Chankam chay runakunata umallisqa, qullananhina kasqa. Payñataq Manku Kapaq kawsakusqan watakunapi Inka kayta munasqa. Chaysi Tupa Waqu paninta pantarqachispa Anka Wallu sutiyuq qusanta sipirqusqa.

‘Pedro Cieza de León’ sutiyuq runañataqmi kaynata Chanka ayllu imayna paqarimusqanmanta willakun. 1548 hinaspa 1549 watapis anta Waylla llaqtapi yachasqa, hinaspas chaypi kawsakuq runakunata tapupayasqa.

“taytaykuqa Chuqllu Qucha sutiyuq quchamantam llusqimurqanku hinaspam llaqtakunata marqayninman huñustin purirqanku. Kaynam Chuki Pampakama chayarqanku hinaspam chaypi llaqtachakurqanku. Watakuna risqanmanhinañataqmi Anta Waylla Qichwa llaqtawan tupanakurquspanku awqanakuyman yaykurqurqanku. Paykunata llallirquspankum kunankama kay allpakunapa qullanankuhina qiparqanku.

Anqu Wayllum Chuqllu Quchamanta llusqimus pam Anta Waylla runakunawan maqanakuspanku llallirqurqanku, hinaspam chay allpakunapi sapichakurqurqanku. Watakuna ripusqanmanhinaqa qipa qullanakunaqa kaynatam riqsichikuqku: ñuqapa taytayqa Anqu Wayllum nispas niqku.

Huk yachay maskaqkunapa siminpiqa Chankakunaqa manas Chuqllu Quchamantachu llusqimurqanku, Chankakunaqa Chanka Wasi sutiyuq urqumantas llusqimurqankuqa. Kaynatam nin ‘Alberto Bueno Mendoza’ Kunankamaqa Chuqllu Qucha quchamanta Chankakuna llusqimusqantam yachanchik, quchapa waqta waqtallanpichiki yacharqanku. Aswan yachaykunata allin qatipaykusqaqa kimsa hatun urqukunam kan: Awki Chanka, Chanka Wasi hinaspam Chankachi. 40 watam yachaykunata maskastin purirqaniku, chaypim Chanka Wasiman chayarqaniku, yaqa 10 watam Chankachi sutiyuq urqupi karqaniku, chay urquqa Yawyus llaqta, Chukus sutiyuq allpapim tarikun. Kanqachá punchaw Awki Chankaman chayanaykupa, nispam nin.

Awki Chanka urqu aputaqa llumpaytam runakuna manchakunku. Imaymana willakuykunam kay apumanta kan. Yachasqaykumanhinaqa kay apuqa Chinja, Yawyus hinaspam Wanka Willka suyukunapa allpanpim sayachkan. Tayta Alwirtupa nisqanmanhinaqa Awki Chanka simiqa kay ninansi: “Qullana Chankapa wasinsi, chanka runakuna umalliqpa wasinsi. Awki Chankaqa lliw runakunapa manchakunan apum. Manam pipas qunqanmanchu manataq pipas asikunmanchu. Runakuna willakusqanmanhinaqa urqu sikinkunapis tuñisqa wasikuna tarikun. Willka urqum, lliw apukunapa taytanmi. Urqu sikinkunapiqa waman ripa sutiyuq quram achkallaña wiñan, kay quraqa uhupaq chullipaqmi kusa.

Chayna kachkaptinpas hinallam huk yachaqkuna nisqanmanhinallam Chanka runakuna Chuqllu Quchapi paqarisqankumanta rimasaqku. Aswan, qipa hamuq watakunapiqa kaqinpi willakuykunata uyarichistin qawachistin Chanka runakuna Chanka Wasi allpapi paqarisqankuta riqsichisaqkum. Chanka Wasiqa Chupa Marka – Wanka Willka suyupim tarikun. Kaynatam nin tayta ‘Bueno Mendoza’. Hukkunaqa manam Chuqllu Quchamantachu, manataqmi Chanka Wasimantachu llusqsimurqankuqa kikin Anta Wayllaspi kaqkuna paykuna nispan nin ‘Barreda Murillo’.

3. Ima Ilaqtakunataq Chanka aylluta ñawparqan

Upa kayninchikpi, Chanka Ayllullachá chay watakunaqa kawsakurqanku nispa nichwan. Manam chaynachu. Chanka ayllu kawsakusqan watakunaqa huk ayllukunapas karqañam. Chanka ayllu kallpachakusqan watakunaqa Wari sutiyuq Ilaqtam Tawantin Suyupi Ilaqtahina allinta wiñarqan. Hatun hatun Ilaqtam Warikuna karqanku. 500 watamanta 1000 watakaman allin takyasqa Ilaqtam karqan.

Wari llaqta kamachiq qullanaqa sumaq simiwan rimapayaspallanpas mana chayqa maqastinpas runakunata wañuchistinpas waqtankunapi kaq llaqtakunataqa llaqtan ukuman winaykamurqan laqaykurqan. Kaynata ruraspankum hatun hatun kallpasapa llaqtata qispichirqanku. Aswan wiñasqanmanhinataq sasachakuykunaman yaykurqanku. Kay sasachakuymi chinkachiyman Wari llaqtata aparqan.

Kay sasachakuykunam rikurimurqan

- Llaqta runakunawan chakra runakunam mana allintañachu qawanakurqanku.
- Wari kamachikuq tiyasqan llaqtam maqaspa sarunchasqa llaqtakunawan awqanakuyta qallaykurqanku.
- Warikunapa wichqasqan llaqtakunapa awqanakusqankupas.

Kay sasachakuykunam Wari llaqta iquyachiyta qallaykurqan. Kay sasachakuykuna allichayta mana atisqankuraykum lliw Wari llaqta ukupi kaq llaqtakuna sayarispanku imaymana awqanakuyman yaykurqanku. Kikin Wari llaqtatam, huk llaqtakunatawanmi suwaspa kañarqanku, hinaspa runakunapas llaqtakunamanta ripukurqanku. 1000 watamanta 1100 watakaman kayna karqan. Kaymantam tayta ‘Mario Benavides Calle’ kaynata nirqan. 600 pachak watam Wari llaqta munaq mana munaq llaqtakunata ñakarichispa waytarirqan. Tarpuqkuna, michiqkuna, kullu llaqlaqkuna, awaqkunam llinkiwan lllamkunam Wari llaqtaman uraykamuspanku puchukarqurqanku.

Wari llaqta manaña kamachikuyta atiptinmi ukunpi kaq llaqtakuna rakikurquspanku, sapakama munasqanta rurakurqanku, wakinkum chinkarqurqanku wakinkunañataqmi aswan llaqtahina wiñayta munaspanku kallpachakurqanku. Kayna kawsaypim yaqa 300 wata karqanku. Kay llaqtakunam Chankakunawan kуска sapichakurqanku: Qulla llaqta, Inka llaqta, Wanka llaqta, yawyus llaqta, Sichura llaqta, Ashaninka llaqta, Anqara llaqta, Rakamuru llaqta.

Wari llaqta Piru suyupi chutarikusqan

4. Chanka Ilaqta huk Ilaqtallachu karqan

Pampas, Turu Pampa mayu patankunapim uchuy Ilaqtachakuna rikurimurqanku, kay Ilaqtakunaqa mana allin allichakusqam karqanku. Chanka Ilaqtam kayna karqan. Kay Ilaqtam Aya Kuchu, Apu Rimaq hinaspas Wanka Willka allpakunapi mastarikurqan. Aswan Chanka Ilaqta ukunpiqa manam chankakunallachu karqanku huk Ilaqtakunawan rimakuspankum huk Ilaqtahinalla rikurirqanku.

‘Luis Guillermo Lumbreras’ nisqanmanhinaqa Chanka aylluqa uchuy Ilaqtachallas karqan, Anta Waylla allpapis paykunaqa yacharqanku. Aswan wakin yachaqkunapa rimasqanmanhinaqa, manas tayta Luwispa nisqanqa kaqninpichu kanman. Ispaña runakuna qillqasqanmanhinaqa Chanka aylluqa hatun hatun Ilaqtas karqan. Chankakunaqa huk Ilaqtakunawan

kuska huñunasqas karqanku. Puqrakunawan (Wamanqa), Anqarakunawan, Chupqakunawan (Wanka Willka), hinaspa huk ayllukunawanpas kuskas huk llaqtahinalla wiñasqaku. Kay huñunasqa llaqtakuna huk sapiyuqlla, huk kawsayniyuqlla, huk simiyuqlla kasqaku. Apukunaman haywakusqankupas, rayminkupas, tarpuyninkupas, uywa uywasqankupas rikchakuqllas kasqa. Huk mama taytapa uywasqan churihinallas lliw llaqtakuna kasqaku.

Garcilazo De La Vega, maytunpiqa, qillqasqa kachkan. “Chanka llaqtaqa huk llaqtakunawan huñunakuspam huk llaqtahinalla kawsasqaku. Anqu Wayllu, Utunsulla, Uran Marka Willka llaqtakunawan iman huñunasqa kasqa. Hina kayllapitaqmi, Chanka llaqta Liyun taytanku kasqanta, chayrayku waqaychasqankumanta riqsikusqankumanta rimakusqanku. Kayraykus wakín runakunaqa raymikunapi. Irkulishinas, liyunpa qarawan pachakusqa, runapa umanñataqsi liyunpa uma qaran ukupi winasqa rikurin”.

“Garcilaso de la Vega runam kaynata willakun maytunpi.

Yuyaychanayki, Betanzos, Sarmiento, Montesinos hinaspa Pacha Kutiq runistakuna willakusqankumanhinaqa manaraq Inkakuna Qusqu suyupi sapichakuchkaptinkus Chanka ayllukuna Aya Kuchu allpapi chiqisqahina kawsarqankuñā. Chanka sutiwansi riqsichikurqanku. Hinaspapas manaraq Chankakuna rikurimuchkaptinkuqa Anqu Wayllu, Ura Marka, Willka, Untunsulla, hukkunapas ñas kay allpakunapi kasqakuñā.

Niykamusqaykichik, kay llamkaypiqa Chanka runakunamanta rimarimuchkan, paykunas Anta Waylla llaqtamanta hamusqaku, hinaspa chay unay unay qipa kawsay pachapiraq imaymana uchuy llaqtachakunawan huñunakuspanku huk hatun llaqtata paqarichisqaku. Kay llaqtaqa Anta Waylla sutiuyuq allpapi takyarqusqaku. Kaynatam achka runista sutiuyuq runakuna willakun.

González Carré, Enrique, runa Chankakunamanta maytunpi qillqasqanta ñawinchay. Chanka llaqta ukupi huñunasqa llaqtakunaqa kikillankumantas kawsakurqanku. Awqanakuy pachallapis huk llaqtahinalla rikuriqku. Lliw llaqtakuna mana allin huñunasqa kasqankuraykus achka umalliqkuna kaq, paykunas awqanakuy ukupipas hawka kay pachapipas rimariqku. Paykunaqa Wakakunapis iñiqku, shamanwan (yachaq) riqsisqa runakunas Wakakunata qawaqku. Kay llaqtapiqa manam aputukuq runakuna, kamachikuq runakuna, uyarikuq runakuna karqanchu, chayhinallas lliwchanku karqanku. Ayllu umalliq runakunallatas uyariqku. Manas kananhina llaqtakunapi allichakusqachu kawsaqqu, sallqahinas karqanku. Inkakunañataqsi allin sumaq allichasqa llaqtapi kawsakurqanku, manas purun uywahinachu karqanku, kamachikuykunayyuqsi kasqaku. Llamkana wasikunas kaq, kaykunas runakuna hawka kawsananpaq qawaqku. Inkakunapa qawasqanmanhinaqa Chanka ayllukunaqa pasaypas llutan allichakusqas kawsakusqaku, sallaqa uywakunahinas kasqaku, hukniraq usansayyuqsi kasqaku. Inkakunañataqsi Chanka runakunapa hukniraq uyan kasqa. Allin allichakusqa, allin rimayniyuq, chuya kamachiyniyuq, lliwsi ima allin kasqanta ima mana allin kasqanta riqsiqku hinaspa chaymanhina kawsakuqku.

Kaynaqa, Chankakunaqa huk hatun llaqtam karqan. Chanka llaqta ukupim achka ayllukuna huñunakurqanku. Imaymana yachaykunapi rikchanakusqankuraykum huk llaqtahinalla purirqanku. Chay watakunapi rikchanakusqankuqa kunankama hinalla kawsakuchkan. Simi rimasqankuqa kunankaman rimasqa tarikun. Manachiki ñuqanchikhina kastilla simiwan taqrustinchu rimarqanku. Paykunaqa kikin simitachá riki kallpawan rimarqanku. Ñuqanchikqa kastilla simiwan chaqruspañam rimanchik. Apukunaman haywakuypas hinallatam uywachkanchik, wasi pirqaykunapas chakra tarpuykunapas uywa uywaykunapas hinallam kunan llaqtanchikkunapi allin sapichakusqa tarikun.

5. **Ima rikchaq allpakunapitaq wasichakurqanku**

Chanka ayllukunaqa manam yanqanpiqa wasichakurqankuchu. Paykunaqa allpa muqukunapi, uchuy urqupa umankunapim, runa mana yaykuy atinan allpakunapim llaqtankuta sayachirqanku. Imaraykutaq mana pampa allpakunapitaq, mayu patankunapi mana llaqtachakurqankuchu.

Kaymantaqa kaynatam tayta 'Enrique Gonzalez' nin. Chanka runakunaqa manchakuypaq muqu urqkunapiqa wasichakurqanku awqanakuy pachakunapi awqakuna llaqtankuman mana yaykuy atinankupaqmi. Hanay muqkunapi wasichakusqankuraykum sumaqta pi llaqtankuman asuykamuqtapas llusqitapas qawaqku. Hanay muqkunamanta waqtankupi kaq llaqtakunata sapa kutilla qawapaqku. Hinaspapas, awqanakuy punchawkunapiqa awqankunamanta mana llumpayta sasachakuspankum amachakuqku, hanaypi kasqankuraykum awqankunata ayqichiaku. Mana awqanakuy punchawkunañataqmi hanay wasiyuq kasqankurayku tarpukuyninkunata uywankunata mana sasachakuspankulla qawaqku.

6. May suyukunapitaq sapichakurqanku

Yachaqkunapa willakusqankumanhinaqa, Wanka Willka, Aya Kuchu, Apu Rimaq suyukunapis Chankakunaqa kamachikurqanku. Wanta llaqtamanta Apu Rimaq suyupi Pacha Chaka mayukamas kamachikusqan chutarikurqan. Pampas mayu purisqan lliw allpakunapis kamachikurqanku. Tayta Víctor Navarro del Águila nisqanmanhinaqa, lliw kamachikusqan allpakunapiqa 150,000 runakunas kawsarqanku. Anta Waylla allpapis aswan achka achka runakuna yacharqanku. Kay llaqtas chay watakunaqa allinta waytarirqan.

Tayta Róger Ravinispas kaynatam nin. Pampas mayu may chutarikusqanpim Chankakuna llaqtachakurqanku. Anqara, Chukurwus, Waytara, Arma, Awrawa, Tikrapu (Wanka Willka) allpakunapim allin sapichasqa Chanka ayllu karqan. Aya Kuchupiñataqmi, Lukanaspi, Wamanqapi, Kanqallupi hinaspa huk llaqtakunapipas allin takyasqam karqanku. Apu Rimaqpiñataqmi Anta Wayllapi, Chinchiruspi takasqa karqanku.

'Luis Gonzales' nisqapi hinapas Chanka aylluqa hatun hatun allpapim sapichakurqan. Chay allpa ulkupiqa imaymana rikchaq allpakunam,

karqan. Rupaq allpakunaraq, quñi allpakunaraq, chiri allpakunaraq, rankachu allpakunaraqmi karqan. Hinaspas chay allpakunapiqa imaymana kawsaykunam karqan. Runakunapas imaymana aylluyuqkunam karqanku.

7. Chankakunawa inkakuna awqanakusqan

Tayta Brundage willakusqaqmanhinaqa Qusqu llaqta muyuriqnin allpakunapis awqanakuy apakurqan. Kay awqanakuyimi Awya Yala llaqtakunapa kawsayninta wiñaypaq muyurqachirqan.

Chanka awqakunaqa llaqtanku wiñachiyta munaspakum Anta Wayllamanta Qusqu llaqtakama rirqanku. Purisqankupim uchuy llaqtachakunaman chayaspankuqa munaq mana munaqwan yanapachikustin Inkakunapa tiyasqan allpakama chayaraqanku. Inka runakunawanqa unayñam chiqninakurqanku.

Qusqu llaqta kamachikuq runakunaqa, chankakuna allpankupi kasqanta yacharquspankuqa yaqa lliwchankum llaqtamanta pakakuspa

ayqikurqanku. Aswan, Inka Yupanki sutiyuq maqtam taytan ayqikusqanta qawaspa Qusqu awqakuna umalliyta qallaykurqan, hinaspam chankakuna kutipakuyta qallaykurqan.

Apukunapa yanapakuyninwan (wakakunas runaman tikrakurqusqaku) maqtallaraq inkaqa chankakunata atiparqusqa, chankakunata llallirqusqa. Chaymantapunis inkakunaqa mana pipapas llalliy atinan tukupusqaku.

Chanka llallisqankuqa, chanka wischusqankuqa hakarayasqahinatam lliw runakunata saqirqun. Manam pipas inkakuna kayna maqasqankutaqa maypipas qawarqankuchu chay watakamaqa. Chay llallisqanku punchawmi inkakunaqa musuq kawsayman paqarirqamurqanku.

1532 watapi, Ispaña runakuna inkakunamanta willakuykuna huqarisqankupim chankakunamantapas rimanku. Aswan chay willakuykunapiqa anchatam chankakunawan inkakuna maqanakusqankumanta willakuchkaspapas manam imayna chanka llaqtakuna kawsakusqankumantaqa rimankuchu.

1996 watapi 'Betanzos' willakusqanmanhinaqa awqanakuy tukuypiqa waranqantin waranqantin runakunas iskaynin huñupi maqanakunkuman karqan. Chanka awqakunaqa Qusqu llaqtaman yaykumusqankumanhinaqa llumpaytas pantarqanku. Chayraykus inkakunawan llallichikunkuman karqan.

'Sarmiento de Gamboa' nisqanmanhinaqa inkakunas chanka runakuna pampapiña kaptinqa qarankuta hurquspankus puriq runakunaman qawachirqanku. Kayna awqanakuymanta willakuchkaspankupas manam

imayna imarayku chankakunaqa Anta Waylla llaqtamanta Qusqukama wiñasqankumantaqa rimankuchu.

Ispaña runakuna Tawantin Suyu allpaman chayamuspankuqa inkakuna chankakunata llallisqallamantam rimasqaku. Inkakunapa willakuyninpiqa iskay kimsa inkakunallamantañam hayllikunata takisqaku.

Markham, Arca Parró, Navarro del Águila, Guillén, Rostworowski, Pardo, Schaedel hinaspa Niles sutiyuq runakunam chankakuna inkakunawan maqanakusqankumanta yachaykunata maskarqanku. Paykunam kastilla runistakunapa willakusqanta ñawichaspanku, tupachispanku imayna chay maqanakuy kasqanta allwirqanku. Yachaykuna maskasqankumanhinaga chankakunas huk llaqtakunawan hukllanakunkuman karqan. Chay llaqtakunaqa kanman karqan puqrakuna, suraskuna, lukanaskuna, willkas wamankuna, anqarakuna, chupqakuna, astukuna, ima.

Yaqa lliw yachay maskaqkunam inkakunallamanta rimarqanku chankakunamantaqa manam imatapas willakunkuchu.

8. Chankakuna inkakunawan maqanakusqankumanta qatipay

Imayna chankakunawan inkakuna maqanakusqankumantaqa manam kunankama allintaqa yachakunchu. Manam iskay willakuykunahina chayllamanta rimaq kanchu. Sapa willakuqmi yachasqanmanhina willakun. Chaymi tupachiytapas yachay maskaqkuna atinkuchu. Aswanmi sapa willakuqkunapas hukninta qipachaqhina willakun. Hinaspapas maqanakuymanta willakuqkunaqa Qusqu runakunam karqanku. Qillqaqkunapas Qusqu runakunapa willakusqantam qillqarqanku. Manam kikin chankakuna willakusqantaqa tarinchikchu. Kayna kaptinqa, kunankama willakuykuna ñawichasqanchikqa manam kikin chankakuna willakusqankutaqa tarinchikchu, lliwchankum Qusqu runakunapa uyariy munasqallankuta ñawinchanchik.

Chankakuna inkakunawan maqanakusqanmantaga achka yachay maskaqkunam mana llumpay willakuy kaptin pisillata qillqarqanku. Aswan chay watakunallaqa lliwmi inkakunapa uyariy munasqankuta, kusichiqhina achkata qillqarqanku. Kaynam 'Betanzos', qichwa simi allin rimaq runa, inka warmiwan kuskachakuq runa 5 taqapi inkawan chanka maqanakusqanmanta qillqarqan. Hinallataqmi 'Sarmiento' sutiuyuq runapas 8 taqapi inkakunapa llallisqanmanta willakun. Lliw willakuykunapim inkakunamanta patinti kallpasapa kasqankuta willakunku. Paykunahinaqa manañas mayqan llaqtapas kanmanchu karqan.

Betanzos willakusqanmanhinaqa kaynatas maqanakuy punchawta yuyarispanku Pachakuti Inkata yuyarispanku inka ayllu takiqku: "Qusqu llaqta kanchan chawpinpim tinya waqachiyta qallaykurqanku, hinaspam lliw warmikuna takiyta qallaykurqanku. Takisqankupim kaynata niqku: Usqu Willkam (chanka) hamurqanchik hinaptinmi Wira Qucha Inka hinaspa Inka Yupanki hapirquspanku wañurqachirqanku. Tayta Intim churintahina yanapawanku, hinallataqmi wakin umalliqkunatapas hapirqanku, hinaspa wañurqachirqanku, chaynam chankakunata wischurqanku". Manam kay takisqankupiqqa mayqan chanka runapa sutinta rimankuchu, inkakunapa sutillantam rimanku.

Chankakunawan inkakuna maqanakusqankuqa kayna ruraykunapim rakinakun:

- Chankakunam Qusqu llaqta muyuriqninkunaman chayamunku, hinaptinmi Wira Qucha Inka llaqtamanta llusqirqun.
- Pacha Kuti Inka Yupanki, Wira Quchapa sullka churin, hina llaqtapi qipan, hinaspam chankakunamanta amachan. Musquyninpim chankakuna llallinanpaq qawan.
- Ñawpa maqanakuyqa Qusqu llaqta muyuriqninpi ¿Chay maqanakuypim allin riqsisqa kaq chankakunata wañurqachinku hinaspapas wakankunatam qichurqunku.
- Iskay maqanakuypim chankakunata wiñaypaq llallirqunku, kaypim tukun maqanakuy.
- Chankakunata llallirquspam Pacha Kuti Inka qusqkunapa qullananhina rikurirqun, chaymantam hapichikuq chankakuna, manaraq wañuchkaspa, ñawpaqninta purinku.

9. Apukunapi, taytachapi iñiywan kallpa

Kawsayninkumanta,
rurasqankumanta,
imapas llallisqankumanta
willakunankupaq ñawpa
llaqtakunaqa mitukunatam,
ñawpa willakuykunatam
qispichirqanku. Mituqa
umallapi paqarichispam ima
ruraykunatapas riqsischin;
ñawpa willakuyñataqmi
mana ruray atina

kawsaykunamanta willakun. Iskaynin willakuykunawanmi ima llaqtapas imayna rikurisqankumanta, imapas rurasqankumanta riqsichikunku. Watan watan willakusqa kasqanraykum llaqtapa yuyayninman yaykurquspam kunankama kawsakun.

Chankakunapa hinaspa inkakunapa maqanakusqankutaqa mitupas kanmanhinatam, ñawpa willakuypas kamanhinatam Ispaña runakunaman Qusqupi kaq runakuna willakurqanku, hina chaytaqmi kunan punchawkamapas ñuqanchikman willakuy chayamuwanchik. Lliw ñawpa willakuykunam chiqa awqanakusqankumanta, maqanakusqankumanta paqarimun, chay willakuykunam pacha ripusqanmanhinaqa willakuqkunapa siminpi muyuyta qallaykurqan, chaykunañataqmi Ispaña runakunapa umanpiqa paykunapa hamutasqanmanhinaña allichakurqan. Chaymi ñuqanchikqa Ispaña runistakunapa willakusqantaqa imayna maqanakuy apakusqantahina ñawichananchik. Chay willakuytaqa Wari Ilaqta chinkasqan qipatam hinaspa Inkakuna manaraq rikurimuchkaptin ñawpaqinpin chankakunata tarinanchik. Chankakunaqa Wari Ilaqta ripuyta Inka Ilaqta manaraq sapichakuchkaptinmi kawsakurqanñam.

Wanka Willka suyu ukupim “Castrovirreyna” sutiuyq Ilaqta tarikun. Kay sutitaqa Ispaña runakunañam churarqan. Ñawpa sutiqa Qullqi Pallqam karqan. Wakin runakunaqa Chuqllu Qucham sutiqa karqan nispataqmi ninku. Qullqi Pallqa sutiuyq Ilaqtachaqa riti urqkunapa sikipin tarikun. Riti chullumuspanmi quchakunata rikurichimurqan. Chuqllu Qucham huknin qucha. Kay quchamantañataqmi Pampas mayu paqarimun.

Chuqllu Quchawan kuskam Urqu Qucha tarikun. 6 uchuy quchachakunapas kachkantaqmi. Sapa quchan huk ñawpa willakuywan tinkun. Kay willakuykunam ñawpa llaqtakunatawan kunan anti llaqtakunata huñun. 15 urqkunam quchakunata muyuchkan. Kay urqkunapiñataqmi machaykuna tarikun. Kay machaykunapiqa runakunapa chanka tullukunam hinaspa uma tullukunam qawakun. Awasqankupas, waska rurasqankupas, punchukunapas kachkansi, tarikunraqsi.

Kunankamapas wasi rurasqankupa tiyananpas kachkanraq, paykunaqa muyutahinam, suytutahinam wasichakusqaku. Imayna rurasqanku, imakunawan pirqasqankuqa chankakunapa rurasqanhinallam, chaymi ñawpa chankakunapa llaqtankunawan yachay maskaq runakuna tinkuchinku. Sapa machaypim ayakuna pampasqa kachkan. Hatun palta rumikunam chay huñunasqa tullukunata pakachkan.

Chankakunapaqqa Chuqllu Quchaqa manam tiyananku allpallachu karqan. Chuqllu Quchaqa apukunawan rimanakunanku pacham karqan.

Chaychusmi chay machaykunapi ayankuta pamparqanku. Ayanku pampanankupaq allpa kasqanqa chaytam riqsichiwachkanchik.

Chankakunawan Inkakunaqa allpamantam, allpakunapi pi kamachikunanmantam awqanakurqanku. Chay watakunakamaqa Wari runakunam ancha hatun allpakunapi kamachikurqanku. Paykunam imayna llaqtachakuyta, imayna apukunawan kawsakuyta, imayna pacha awayta, tarpuyta ima wakin llaqtakunaman yachachirqanku.

Chankakuna inkakunawan maqanakuyupi, awqanakuyupi llalliptinkuqa, Ispaña runakunaqa huk niraq llaqtatacha tarinkuman karqan. Manach 1532 wata “Pizarrupa” tarisqan llaqtakunata hinatachu. Chankakunawan inkakuna maqanakusqanqa manam allpa qichunakuyllamantachu, pi kamachinan kasqanllamantachu karqan. Paykunaqa llallinakurqanku, maqanakurqanku imayna pacha qawasqankumanhina llaqta purichinankuraykum. Imayna llaqta runakuna allichakusqa rakinaska munasqankuraykum. Iskaynin llaqtapa munayninkuqa manam tuparqanchu, hukniraqkunam karqan.

Iskaynin llaqtam quchamanta llusqimunku. Iskayninkum ancha riqsisqa may tiyasqankupi karqanku. Chankakunam Qusqumanta Chinchay suyuman rinapi, Chuqllu Qucha allpapi, kay qucham ancha kuyasqa manchasqa karqan. Inkakunañataqmi Qusqumanta Qulla suyuman rina quchamanta paqarimurqanku, Titi Qaqa sutiyuq quchamantam llusqimurqanku.

Titi Qaqa quchahinam Chuqllu Quchapas anti runakunapaqqa ancha riqsisqam karqan. Kaynatam tayta “José de Arriaga” willakun. Ispaña runakuna llaqtachakusqan punchawkunapiqa Kurpus raymipis qichwa runakuna iskay llamata apaspanku Chuqllu Quchapaqpas Urqu Quchapaqpas nakapuqku. Llamanku, paqunku chay allpakunapi kawsasqanraykus sutinpi nakapuqku.

Tayta “Cristóbal de Abornoz” willakusqanpiqa kaynatam nin. Chuqllu Quchaqa Waytara punkupi tarikuq hatun qucham. Anchatam kay quchata runakuna kuyanku. Kaymantam mayukuna llusqin. Paypaqmi achka uywakunata nakapuqku. Quchapa muyuriqninkunapim achka achka qullqi kan, nispanm qillqarqan.

Chay watakunaqa iskaynin quchakunam ancha riqsisqa karqanku. Kunan punchawkunaqa Titi Qaqallamantam rimanku, Chuqllu Quchamantaqa manañam ancha rimankuñachu. Inkakunam Chankakuna llallisqanrayku munasqankumanhina ima willakuykunatapas paqarichirqanku. Paykunam wakin llaqtakuna usuchiqhina kikinkupa kawsayninmanta allinllata rimarqanku.

Chanka runakunaqa Mama Pachataqa ayllu paqarichiq runakunahinam qawarqanku. Chanka ayllu paqarichiq runakunaqa Anqu Willkawan Usqu Willkam karqanku. Anqu Willkam Urin Chanka sutiyuq aylluta paqarichirqan; Usqu Willkañataqmi Hanan Chanka aylluta paqarichirqan. Paykunataqa pachasqa rumitahinam riqsichirqanku. Runatahina pachachispankum may risqankuman apaqku. Anqu Willkam Urin Chanka runakunapa Wakan karqan. Huk rumim karqan, chaytam maymanpas apaykachaqku hinaspapas chay Wakaqa wasiyuqmi karqan.

Usqu Willkañataqmi Hanan chankakunapa wakan karqan. Paytapas kayman chaymanmi apaykachaqku. Kaynatam tayta Cristóbal de Albornoz sutiyuq runa riman. Tayta “Duviols” runañataqmi kaynata nin: “Usqu Willkaqa runahina pachachisqa rumim karqan. Anta Waylla allpapim paypa wasin karqan”, nispa.

Anqu Willkataqa Anqu
Aylluwanpas suticharqankum.
Hinallataqsi Anquwayllu sutiyuq
ayllupas kasqataq.

Chanka runakunataqa yunka runakunawanpas tupachinkum. Yachay maskaq runakunapa nisqanmanhinaqa, Usqu Willka llaqtanman huk llaqtakunata hukllanayta munaspansi yunka allpaman Yana Willka hinaspa Tuqillu Willka sinchinkunata kachan. Paykunam yunka ayllukunata Chanka ayllu ukunman apamurqanku. Kikin “Juan de Betanzos” nin: “... chiriwayus llaqtakama... Yana Willkawan Tuqillu Willka chayasqaku...”. Chiriwayukunaqa Warani hatun ayllumantam hamunku, paykunaqa yunka allpapim llaqtachakurqanku. 1000 watapiraqsi allpankumanta Tawantin Suyu allpaman llusqimusqaku. Chay watakunataqsi chankakunapas yachasqan allpamanta huk allpakunaman llusqiyta qallaykusqaku.

Qillqasqa maytukuna

De La Vega, G. (1996). El hombre de los andes. En [File:///E:/bibliografía/relatos.pdf](#)

González Carré, E. (2004) Historia mitos y leyendas. [file:///e:/historia del pueblo chanka.pdf](#)

Espinoza Soriano, W. (2017). El reino chanka. [File:///E:/bibliografía/los%20chancas.](#)

Nir, A. (2008). Anca Uallo Chanca. [file:///e:/historia del pueblo chanka - 2.pdf](#)

Huertas vallejo, L. (1990). Procesos distributivos en los andes. [file:///e:/bibliografía/historia%20-%203.pdf](#)

Palomino Dongo, C. (2007). Proceso de composición y titulación de tierras – Perú.

Librería solo para fumadores [CHIRAPA] (10 de febrero de 2022). Los terribles chancas. [Video]. You Tube. <https://www.youtube.com/watch?v=prwYhU9k0os>

Ecos latinos [CHIRAPA] (10 de enero de 2009). Los chancas. [Video]. You Tube. <https://www.youtube.com/watch?v=Mj8m5HnyWc0>

Ceraujo, C., Yzaguire, A. y Quispe, E. (2012). Manual de gestión para organizaciones comunales. https://biblioteca.clacso.edu.ar/Peru/desco/20170222031857/pdf_42.pdf

Tzul, G (2016). Sistemas de gobierno comunal indígena: La organización de la reproducción de la vida. <http://www.catedrainterculturalidad.cucsh.udg.mx/sites/default/files/sgcitzul.pdf>

Asociación Educativa Saywa. (2010). Módulo de capacitación en la cultura andina y lengua quechua.

Mujica, L. (2022). Las formas de corrupción en los andes. Waqlliy willaykuna, la corrupción en mi pueblo.

Lozada, B. (2006). Cosmovisión, historia y política en los Andes. <https://repositorio.umsa.bo/bitstream/handle/123456789/16465/Cosmovision%2C%20historia%20y%20pol%C3%ADtica.pdf>

Kessel, J. y Condori (1992). Criar la vida: Trabajo y tecnología en el mundo andino. <https://idoc.pub/documents/j-van-kessel-condori-cruzar-criar-la-vida-trabajo-y-tecnologia-en-el-mundo-andino-6nq8gyrkkznw>

Grillo, E. (1996). Caminos Andinos de siempre.

Asociación Bartolomé Aripaylla [ABA]. (2012) Ser Autoridad: Llaqtapa tayta maman kay . <https://img1.wsimg.com/blobby/go/60261af2-caed-416e-afac-2e968c88e8ad/Boletin%2005.pdf>

Proyecto Andino de Tecnologías Campesinas [PRATEC]. (1988). Tecnologías campesinas de los andes <https://www.pratec.org/wpress/pdfs-pratec/Tecnolog%C3%ADas-campesinas-de-los-andes-vp2.pdf>

Tzul, G. (2019). La forma comunal de la resistencia. <https://www.revistadelauniversidad.mx/download/ab2b7948-fc14-4db0-9930-34962cc66312>

Martínez, L. (2003). El campesino andino y la globalización a fines de siglo: una mirada sobre el caso ecuatoriano. <https://www.flacsoandes.edu.ec/agora/el-campesino-andino-y-la-globalizacion-fines-de-siglo-una-mirada-sobre-el-caso-ecuatoriano>

Van Kessel, J. y Enríquez, P. (2020). Señas y señaleros de la madre tierra. Agronomía andina. Lima.

Asociación Educativa Saywa. (2023). Harkasqa, pakasqa yachaykuna. Secretos y prohibiciones en la cultura andina. Andahuaylas.

Pomacanchari Yucra, Paulino. (13 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Quichua Canchari, Nilda. (13 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Cuba Quispe, Feliciano. (16 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Quispe Haulis, Hipolito. (16 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Quispe Urbano, Julianita. (30 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Común Quispe, Máximo. (10 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

Marcañaupa Lima, Teodoro. (15 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

Cuellar Llaqtahuaman, Cipiriana. (11 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

Quichca Huayllani, Segundina (22 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son constitutivos del desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV

Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

Banco del Libro

INSTITUCION EDUCATIVA:								
DEPARTAMENTO:				PROVINCIA:				
^DISTRITO:								
Año	Grado	Sección	Nombres y apellidos del alumno	Código*	Condición del libro ^			
					Recibí	Firma del Padre	Entregué	Firma del Padre

* Código = Número de orden del alumno Condición del libro:

- A = Nuevo, completo, limpio, sin deterioro.
- B = Completo, se puede borrar algunas marcas, sin deterioro.
- C = Con marcas que no salen y con deterioros subsanables.
- D = Inutilizable, requiere reposición.

¿Cómo cuido y limpio mis libros?

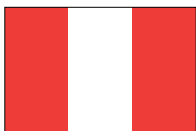
- Forro mi libro con plástico o papel y le coloco una etiqueta.
- Limpio mi libro con una franela.
- Uso mi libro con las manos limpias y en lugares apropiados.
- Realizo las actividades en un cuaderno u hojas de trabajo, sin rayar ni escribir en mi libro.
- Evito doblar las puntas y que se manche con líquidos o dulces.

¡Cuido los libros porque otro niño los utilizará el próximo año!

SÍMBOLOS DE LA PATRIA

Artículo 49 de la Constitución Política del Perú

BANDERA NACIONAL

ESCUDO NACIONAL

HIMNO NACIONAL DEL PERÚ

CORO
Somos libres, seámoslo siempre,
y antes niegue sus luces el sol,
que faltemos al voto solemne
que la patria al Eterno elevó.

HIMNO NACIONAL

Declaración Universal de los Derechos Humanos

El 10 de diciembre de 1948, la Asamblea General de las Naciones Unidas aprobó y proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos, cuyos artículos figuran a continuación:

Artículo 1

Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos, (...) deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Artículo 2

Toda persona tiene los derechos y libertades proclamados en esta Declaración, sin distinción alguna de raza, color, sexo, idioma, religión, opinión política o de cualquier otra índole, origen nacional o social, posición económica, nacimiento o cualquier otra condición. Además, no se hará distinción alguna fundada en la condición política, jurídica o internacional del país o territorio de cuya jurisdicción dependa una persona (...).

Artículo 3

Todo individuo tiene derecho a la vida, a la libertad y a la seguridad de su persona.

Artículo 4

Nadie estará sometido a esclavitud ni a servidumbre; la esclavitud y la trata de esclavos están prohibidas en todas sus formas.

Artículo 5

Nadie será sometido a torturas ni a penas o tratos crueles, inhumanos o degradantes.

Artículo 6

Todo ser humano tiene derecho, en todas partes, al reconocimiento de su personalidad jurídica.

Artículo 7

Todos son iguales ante la ley y tienen, sin distinción, derecho a igual protección de la ley. Todos tienen derecho a igual protección contra toda discriminación que infrinja esta Declaración (...).

Artículo 8

Toda persona tiene derecho a un recurso efectivo, ante los tribunales nacionales competentes, que la ampare contra actos que violen sus derechos fundamentales (...).

Artículo 9

Nadie podrá ser arbitrariamente detenido, preso ni desterrado.

Artículo 10

Toda persona tiene derecho, en condiciones de plena igualdad, a ser oída públicamente y con justicia por un tribunal independiente e imparcial, para la determinación de sus derechos y obligaciones o para el examen de cualquier acusación contra ella en materia penal.

Artículo 11

1. Toda persona acusada de delito tiene derecho a que se presuma su inocencia mientras no se pruebe su culpabilidad (...).
2. Nadie será condenado por actos u omisiones que en el momento de cometerse no fueron delictivos según el Derecho nacional o internacional. Tampoco se impondrá pena más grave que la aplicable en el momento de la comisión del delito.

Artículo 12

Nadie será objeto de injerencias arbitrarias en su vida privada, su familia, su domicilio o su correspondencia, ni de ataques a su honra o a su reputación. Toda persona tiene derecho a la protección de la ley contra tales injerencias o ataques.

Artículo 13

1. Toda persona tiene derecho a circular libremente y a elegir su residencia en el territorio de un Estado.
2. Toda persona tiene derecho a salir de cualquier país, incluso el propio, y a regresar a su país.

Artículo 14

1. En caso de persecución, toda persona tiene derecho a buscar asilo, y a disfrutar de él, en cualquier país.
2. Este derecho no podrá ser invocado contra una acción judicial realmente originada por delitos comunes o por actos opuestos a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 15

1. Toda persona tiene derecho a una nacionalidad.
2. A nadie se privará arbitrariamente de su nacionalidad ni del derecho a cambiar de nacionalidad.

Artículo 16

1. Los hombres y las mujeres, a partir de la edad núbil, tienen derecho, sin restricción alguna por motivos de raza, nacionalidad o religión, a casarse y fundar una familia (...).
2. Sólo mediante libre y pleno consentimiento de los futuros esposos podrá contraerse el matrimonio.
3. La familia es el elemento natural y fundamental de la sociedad y tiene derecho a la protección de la sociedad y del Estado.

Artículo 17

1. Toda persona tiene derecho a la propiedad, individual y colectivamente.
2. Nadie será privado arbitrariamente de su propiedad.

Artículo 18

Toda persona tiene derecho a la libertad de pensamiento, de conciencia y de religión (...).

Artículo 19

Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión (...).

Artículo 20

1. Toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y de asociación pacíficas.
2. Nadie podrá ser obligado a pertenecer a una asociación.

Artículo 21

1. Toda persona tiene derecho a participar en el gobierno de su país, directamente o por medio de representantes libremente escogidos.
2. Toda persona tiene el derecho de acceso, en condiciones de igualdad, a las funciones públicas de su país.
3. La voluntad del pueblo es la base de la autoridad del poder público; esta voluntad se expresará mediante elecciones auténticas que habrán de celebrarse periódicamente, por sufragio universal e igual y por voto secreto u otro procedimiento equivalente que garantice la libertad del voto.

Artículo 22

Toda persona (...) tiene derecho a la seguridad social, y a obtener (...) habida cuenta de la organización y los recursos de cada Estado, la satisfacción de los derechos económicos, sociales y culturales, indispensables a su dignidad y al libre desarrollo de su personalidad.

Artículo 23

1. Toda persona tiene derecho al trabajo, a la libre elección de su trabajo, a condiciones equitativas y satisfactorias de trabajo y a la protección contra el desempleo.
2. Toda persona tiene derecho, sin discriminación alguna, a igual salario por trabajo igual.
3. Toda persona que trabaja tiene derecho a una remuneración equitativa y satisfactoria, que le asegure, así como a su familia, una existencia conforme a la dignidad humana y que será completada, en caso necesario, por cualesquiera otros medios de protección social.
4. Toda persona tiene derecho a fundar sindicatos y a sindicarse para la defensa de sus intereses.

Artículo 24

Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas.

Artículo 25

1. Toda persona tiene derecho a un nivel de vida adecuado que le asegure, así como a su familia, la salud y el bienestar, y en especial la alimentación, el vestido, la vivienda, la asistencia médica y los servicios sociales necesarios; tiene asimismo derecho a los seguros en caso de desempleo, enfermedad, invalidez, vejez y otros casos de pérdida de sus medios de subsistencia por circunstancias independientes de su voluntad.
2. La maternidad y la infancia tienen derecho a cuidados y asistencia especiales. Todos los niños, nacidos de matrimonio o fuera de matrimonio, tienen derecho a igual protección social.

Artículo 26

1. Toda persona tiene derecho a la educación. La educación debe ser gratuita, al menos en lo concerniente a la instrucción elemental y fundamental. La instrucción elemental será obligatoria. La instrucción técnica y profesional habrá de ser generalizada; el acceso a los estudios superiores será igual para todos, en función de los méritos respectivos.
2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana y el fortalecimiento del respeto a los derechos humanos y a las libertades fundamentales; favorecerá la comprensión, la tolerancia y la amistad entre todas las naciones y todos los grupos étnicos o religiosos; y promoverá el desarrollo de las actividades de las Naciones Unidas para el mantenimiento de la paz.
3. Los padres tendrán derecho preferente a escoger el tipo de educación que habrá de darse a sus hijos.

Artículo 27

1. Toda persona tiene derecho a tomar parte libremente en la vida cultural de la comunidad, a gozar de las artes y a participar en el progreso científico y en los beneficios que de él resulten.
2. Toda persona tiene derecho a la protección de los intereses morales y materiales que le correspondan por razón de las producciones científicas, literarias o artísticas de que sea autora.

Artículo 28

Toda persona tiene derecho a que se establezca un orden social e internacional en el que los derechos y libertades proclamados en esta Declaración se hagan plenamente efectivos.

Artículo 29

1. Toda persona tiene deberes respecto a la comunidad (...).
2. En el ejercicio de sus derechos y en el disfrute de sus libertades, toda persona estará solamente sujeta a las limitaciones establecidas por la ley con el único fin de asegurar el reconocimiento y el respeto de los derechos y libertades de los demás, y de satisfacer las justas exigencias de la moral, del orden público y del bienestar general en una sociedad democrática.
3. Estos derechos y libertades no podrán en ningún caso ser ejercidos en oposición a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 30

Nada en la presente Declaración podrá interpretarse en el sentido de que confiere derecho alguno al Estado, a un grupo o a una persona, para emprender y desarrollar actividades (...) tendientes a la supresión de cualquiera de los derechos y libertades proclamados en esta Declaración.

DISTRIBUIDO GRATUITAMENTE POR EL MINISTERIO DE EDUCACIÓN - PROHIBIDA SU VENTA